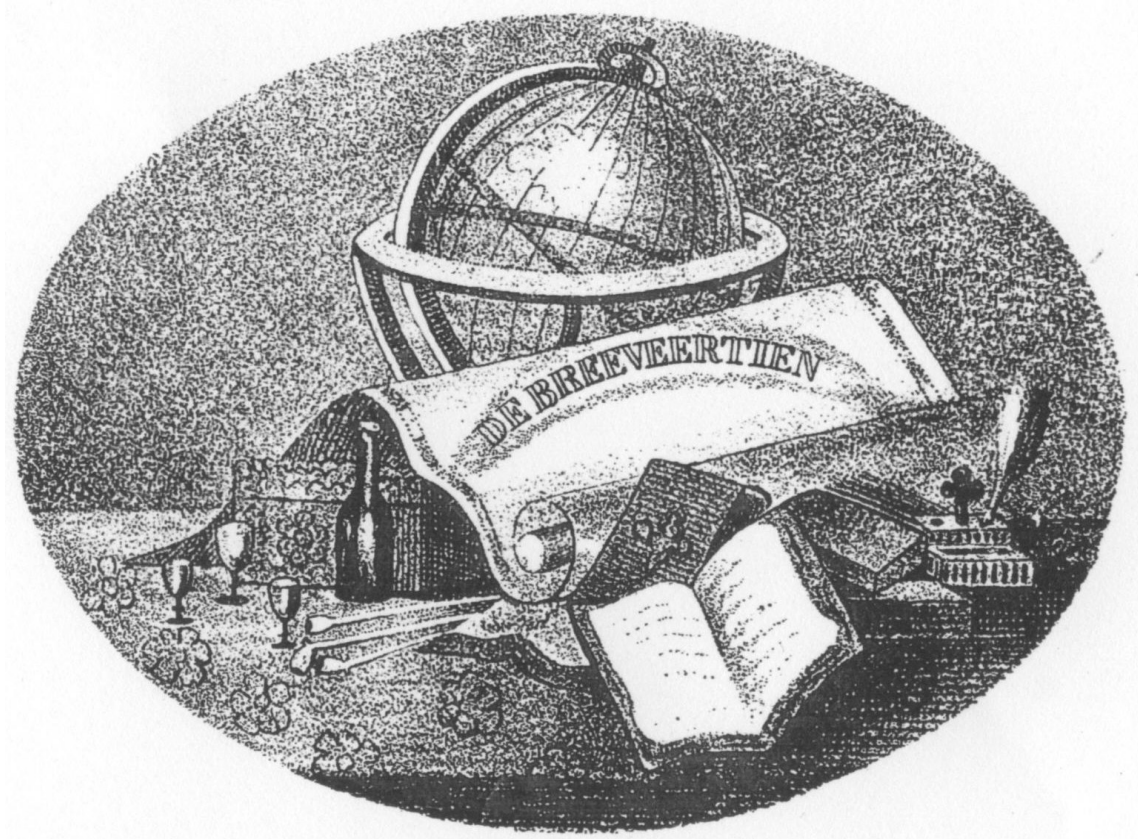

Lezen in de negentiende eeuw

Het leesgezelschap *de Breeveertien*
te Dordrecht, 1832 tot 1880

Suzanna Johanna Hoes
Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen
Erasmus Universiteit Rotterdam
studentnummer: 299298
suzannehoes@gmail.com
begeleidend docent: Dr. J.A. Baggerman
tweede lezer: Dr. D. van Lente

Voorwoord

Hier is ze dan, mijn master thesis. Ik had haar niet kunnen schrijven zonder de hulp en steun van enkele mensen. Allereerst wil ik mijn begeleidster Dr. Arianne Baggerman hartelijk bedanken voor de nodige raad en aanwijzingen om een goed werk neer te kunnen zetten. Dr. Dick van Lente ben ik ook zeer dankbaar voor het feit dat hij als tweede lezer wilde fungeren, ook al was hij met sabbatical. De mensen van het stadsarchief Dordrecht hielpen mij bij het vinden van het benodigde onderzoeksmateriaal. Mijn ouders en mijn broer tenslotte gaven mij de raad en steun om mijn thesis te kunnen voltooien. Allen bedankt.

Suzanne Hoes.

Onvervreemdbaar

Dit wordt ons niet ontnomen: lezen,
en ademloos het blad omslaan,
ver van de dagelijksheid vandaan.
Die lezen mogen eenzaam wezen.

Zij waren het van kind af aan.

Hen wenkt een wereld waar de groten,
de tijdelozen, voortbestaan.
Tot wie wij kleinen mogen gaan;
De enigen die ons nooit verstoten.

Ida Gerhardt¹

Afbeelding voorpagina: Stadsarchief Dordrecht, Archief leesgezelschap *de Breeveertien* (395), vignet, inv. nr. 63.

---

¹ *Niet nog een boek. Gedichten over boek, bibliotheek en lezer.* (Amsterdam 2001) 61.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Inleiding en historiografisch debat	1
1.1. Receptieonderzoek	3
1.2. Lezersrevolutie	6
1.3. Keuzecompetentie en literaire socialisatie	9
1.4. Vraagstelling	11
Hoofdstuk 2: De opkomst van het leesgezelschap	13
2.1. De opkomst van genootschappelijkheid in West-Europa	13
2.2. De ideeën van de verlichting	14
2.3. Modern historisch besef en de lineaire tijdsvisie	15
2.4. De opkomst van genootschappelijkheid in de Republiek	16
2.5. Verschillende typen leesgezelschappen	18
2.6. Ten slotte ...	20
Hoofdstuk 3: Leesgezelschap De Breeveertien	21
3.1. De oprichting	21
3.2. De vergaderingen	22
3.2.1. Reglementswijzigingen	23
3.2.2. In vergelijking ...	25
3.3. Het boekenbeleid	26
3.3.1. Het kiezen van de te lezen lectuur	26
3.3.2. De boekenverkoop	27
3.3.3. De rondzending van de lectuur	28
3.3.4. In vergelijking ...	29
3.4. Het financieel beleid	30
3.4.1. In vergelijking ...	33
3.5. Het gezellige gezelschapsleven	34
3.5.1. In vergelijking ...	36
3.6. Ten slotte ...	37

Hoofdstuk 4: Het bestuur en de leden	38
4.1. Het organisatie van het bestuur	38
4.1.1. In vergelijking ...	39
4.2. Het ledenbeleid	40
4.2.1. In vergelijking ...	42
4.3. Een nadere kennismaking met het bestuur en de leden	43
4.3.1. Leeftijd	43
4.3.2. Religie	44
4.3.3. Beroepen	45
4.3.4. Maatschappelijke functies	48
4.3.5. Sociale klasse	49
4.3.6. Familiebanden en andere onderlinge relaties	50
4.3.7. Het bestuur: zittingsduur, opvolging, keuzecompetentie	51
4.3.8. In vergelijking ...	52
4.5. Ten slotte ...	53
Hoofdstuk 5: De leesmap van De Breeveertien	54
5.1. Een beetje literatuurgeschiedenis	54
5.2. De tijdschriften van de Breeveertien	55
5.3. De boeken van de Breeveertien	59
5.3. In vergelijking ...	63
5.4 Ten slotte ...	65
Hoofdstuk 6: Slotbeschouwing	66
Bijlagen	
A: Het op 21 april 1871 nieuw aangenomen reglement	70
B: Het bestuur	73
C: Het verslag van de ‘Commissie tot regeling der feestelijke viering van het 40-jarig bestaan van het leesgezelschap.	75
D: De leden	77
E: Vader – zoon relaties binnen de Breeveertien	85
F: Tijdschriften 1845 – 1846 en 1875 – 1876	86
G: Boeken 1845 – 1846 en 1875 – 1876	88
Archivalia	95
Literatuur	96

Hoofdstuk 1: Inleiding en historiografisch debat

– “Neen, mijn Heer!” zeide hij, met meerdere waardigheid dan ik gedacht had, dat hij kon aannemen: “er zijn rampen van dien aart, dat haar mededeeling geene troost kan aanbieden. – Er ware slechts een ding, dat mij opbeuring zoude kunnen geven, en dit zoude het bericht zijn, dat zij van den slechten weg, dien zij bewandelt, ware teruggekeerd. Och! dat het verloren schaap berouwhebbend weder bij mij kwame! Ik zoude haar immers weer aan mijn hart drukken en alles zoude vergeten en vergeven zijn: zij zoude mijn armoedje deelen: en misschien beleefden wij nog gelukkige dagen.”–

– “Maar, zoo ik vragen mag, hebt gijzelf geene poging gedaan om haar op te sporen en van het doolpad af te brengen?”–

– “Och mijn Heer!” antwoordde hij, de schouders ophalende: “tot zulke nasporingen is geld noodig: en dat heb ik niet. Ik ben al meer dan eens bij den Onderschout over de zaak geweest; maar die wil er niets aan doen, en zegt, dat hij wel dagwerk zoude kunnen krijgen, van al die meisjes op te zoeken, die de Breeveertien op zijn.”–²

De uitdrukking ‘de Breeveertien op zijn’ was duidelijk niet onbekend in 1840, toen het boek *De lotgevallen van Ferdinand van Huyck* van de bekende schrijver Jacob van Lennep werd uitgegeven. In zijn tijd werd de uitdrukking in toepassing gebracht op meisjes die een los leven waren gaan leiden. Vrouwen werden in die dagen sterk begrensd in hun doen en laten. Het was een schandaal wanneer een meisje van huis weg liep om haar eigen leven te gaan leiden. Het werd algemeen aangenomen dat zij daardoor in moreel verval zou raken.

De uitdrukking vindt zijn oorsprong bij zeelieden. Voor de kust van Holland ligt een grote, brede zandbank op een doorgaand gelijkmatige diepte van 14 vadem. Op weg naar de Oost of om de Zuid varende kwamen de zeelieden hier langs. De uitdrukking raakte dientengevolge in gebruik om aan te geven dat iemand met de Noorderzon was vertrokken. Later werd het ook gehanteerd wanneer iemand ten gronde was gegaan of verongelukt was.³

Met deze negatieve betekenis lijkt het alsof mijn master thesis een wel heel bedenkelijk leesgezelschap als onderwerp heeft. Deden de leden stiekem iets anders dan wat zij aan hun familie vertelden wanneer zij bijeenkwamen op de vergadering? Lieten zij misschien immorele boeken zoals van Markies de Sade onder hen rondcirkelen? Uit de notulen komt naar voren dat de leden op de hoogte waren van het bestaan van de zandbank Breeveertien. Voor de viering van het 40-jarig bestaan van hun gezelschap in 1872 stelde de heer Verbeek van der Sande namelijk voor om in de loop van de

---

² J. van Lennep, *De lotgevallen van Ferdinand Huyck* (Amsterdam 1840) 274-275.

³ Woordenboek der Nederlandsche taal III ('s-Gravenhage en Leiden 1902) 1206.

zomer een stoomboot af te huren en daarmee naar de zandbank 'Bree – Veertien' te varen.⁴ Zij zullen ook op de hoogte zijn geweest van de betekenis van de genoemde uitdrukking. Waarom kozen de leden er dan voor om bij de tweede vergadering op 22 november 1832 het motto van 'de Bree Veertien' als naam aan te nemen?⁵ Het blijkt gelukkig dat in een woordspeling met *breed* ook een positieve betekenis aan deze uitdrukking kan worden gegeven. In dit geval gaat het om de volle vrijheid om het hart aan iets op te halen, om eens iets te doen waar men zin in heeft.⁶ Aangezien er geen dubieuze of oneerbare zaken in de archieven van het leesgezelschap zijn opgedoken kan ervan worden uitgegaan dat het deze laatste betekenis is die de leden in gedachten hadden bij de naamgeving van hun gezelschap.

Zo kan alleen de naam van een leesgezelschap al heel wat vragen oproepen. De benaming van leesgezelschappen is echter nog maar het eerste begin. Het zijn de lezers die in het middelpunt van de belangstelling van de hedendaagse onderzoekers staan. Wat lazen zij? Hoe kwamen ze aan hun boeken? De leden van een leesgezelschap zijn maar een klein onderdeel van de leefwereld die rondom het boek is ontstaan. Vanaf het einde van de jaren zeventig van de vorige eeuw ontstond er zowel in Nederland als in het buitenland een duidelijk grotere interesse voor de geschiedenis van het boek. Vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines werd gekozen voor een andere benadering van het onderwerp. Voorheen was er bij het bibliografisch onderzoek hoofdzakelijk aandacht voor de verschillende aspecten van de productie van het boek, zoals het gebruikte papier, de gemaakte illustraties en het drukproces. Met de hernieuwde interesse ontstond er ook belangstelling voor de geschiedenis van de distributie en de consumptie. In de cultuurgeschiedenis was nu plaats voor de media als cultuuroverbrenger en met name voor het publiek als ontvanger. De boeken met de gedachten en theorieën van tot het canon behorende grote denkers waren niet langer het enige waar de onderzoekers van de ideeëngeschiedenis zich op richtten. Men keek nu ook naar de sociale en geografische circulatie en verspreiding van deze boeken en naar de belangstelling van het publiek voor deze denkers. De sociaal historici deden onderzoek naar geletterdheid en boekbezit onder de bevolking.⁷ Het waren daarentegen de Nederlandse literatuuronderzoekers die al in de jaren zeventig hun aandacht hadden verplaatst van de auteur en zijn boek naar het gehele literaire communicatieproces. Maar ook hier raakte men pas in de jaren tachtig echt algemeen geïnteresseerd in dit onderwerp.⁸ Al deze wetenschappelijke disciplines raakten met elkaar verweven bij het onderzoek naar boek en boekgebruik en dit leverde veel nieuwe interessante vragen op.

---

⁴ Stadsarchief Dordrecht (SAD), Archief 395, leesgezelschap *de Breeveertien (de Breeveertien)*, notulen van de ledenvergaderingen 4 november 1858 – 9 mei 1900 (notulen 1858 – 1900), inv. nr. 2, 17-05-1872.

⁵ SAD, *de Breeveertien*, notulen van de ledenvergaderingen 31 oktober 1832 – 5 mei 1858 (notulen 1832 – 1858), inv. nr. 1, 22-11-1832.

⁶ *Woordenboek der Nederlandsche taal* III, 1206.

⁷ Han Brouwer, 'De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding.' in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis 1* (Leiden 1994) 7-24, aldaar 10-12.

⁸ Paul Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850. Een stand van onderzoek.' in: *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 164-182, aldaar 166.

Er bestaat geen welomschreven programma voor dit onderzoeksgenre. Als samenbindend element kan het globale communicatiemodel voor het gedrukte woord van de Amerikaanse historicus Robert Darnton aangewezen worden. Met behulp van dit model volgt hij het boek vanaf de auteur, via de uitgever, drukker, boekverkoper en andere tussenpersonen tot bij het kopende, lenende en lezende publiek. Zijn doel is om inzicht te krijgen in hoe de ideeën van de auteurs werden doorgegeven en hoe deze het denken en gedrag van de mensen in de laatste 500 jaar hebben beïnvloed. Het hiervan afgeleide model dat in het Nederlandse onderzoek naar de lezer wordt gebruikt is productie – distributie – consumptie.⁹ Met behulp van deze drie kerngebieden wordt geprobeerd de lezer in het verleden in kaart te brengen. Het gemeenschappelijke ideaal is het boek zijn plaats geven in de cultuur. Hiervoor zijn verschillende benaderingen ontstaan, waarvan het receptieonderzoek van Jauss, Engelsings leesrevolutie en de these van Kloek en Mijnhardt over keuzecompetentie en literaire socialisatie van belang zijn voor mijn thesis.

1.1. Receptieonderzoek

Door de introductie van de receptiegeschiedenis door de Duitse literatuurhistoricus Hans Robert Jauss¹⁰ werd de lezer als onderzoeksobject ontdekt.¹¹ Deze benadering was derhalve mede verantwoordelijk voor de gedeeltelijke samensmelting van de verschillende onderzoeksvelden. De receptiegeschiedenis is het onderzoek naar hoe de lezer de inhoud van een boek interpreteert en gebruikt.¹² In de literatuurgeschiedenis is de aandacht geleidelijk hier naartoe verschoven. Had men voorheen voornamelijk aandacht voor de literaire teksten als autonoom geheel, vanaf eind jaren zestig wendde de literatuurhistoricus zich langzaam tot de lezer. De theorie van Jauss gaf aan in welke richting het onderzoek in de literatuurstudie en –geschiedschrijving zich vanaf begin jaren zeventig zou ontwikkelen.

Jauss ziet lezen als een dialoog tussen de lezer en de tekst. Zijn onderzoek richt zich daardoor op de innerlijke leescultuur van de lezer; het hoe en waarom van het lezen. De betekenis van een tekst kan daarom niet afzonderlijk van de lezer worden bestudeerd. Een tekst is namelijk geschreven voor een lezer die, net als de auteur, gevormd is door de sociaal-culturele context waarin hij leeft. Centraal in Jauss' theorie staat de term 'verwachtingshorizon'. Hiermee bedoelt Jauss de achtergrond van de lezer of zijn leeservaring die de lezer beïnvloedt bij het lezen van een tekst. Deze verwachtingshorizon wordt door drie factoren gevormd. Ten eerste door de bekende normen van het

---

⁹ Brouwer, 'De vele geschiedenissen van het boek', 12-13.

¹⁰ Hans Robert Jauss, 'Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft.' in: Idem, *Literaturgeschichte als Provokation* (Frankfurt a. M. 1970) 144-207. De oorspronkelijke versie dateert uit 1967.

¹¹ Marita Mathijssen, 'Literatuur als leefwijze. Vanzelfsprekendheden in de literatuur.' *De negentiende eeuw* 22 (Amsterdam 1998) 36-48, aldaar 37.

¹² J.J. Kloek, 'Van receptie-esthetica naar leescultuur – en terug?' in: *Forum der letteren* 34 (Den Haag 1993) 242-254, aldaar 242.

genre waartoe de te lezen tekst behoort. Ten tweede door de teksten uit dezelfde literair-historische periode die de lezer al gelezen heeft, met andere woorden zijn leeservaringen. Als laatste de tegenstelling fictie – werkelijkheid. Hiermee wordt bedoeld dat een lezer een tekst niet alleen beoordeelt op basis van zijn literaire verwachtingen, maar ook op basis van zijn levenservaringen. Doordat de verwachtingshorizon van de lezer per individu verschilt is de beoordeling van een tekst persoonlijk en veranderlijk. Interessant is de manier waarop Jauss beoordeelt of een werk van literaire waarde is. Hiervoor gebruikt hij het begrip ‘esthetische distantie’. Op basis van zijn verwachtingshorizon heeft de lezer bepaalde esthetische verwachtingen. Doorbreekt het gelezen werk zijn verwachtingshorizon op een positieve manier, dan ondergaat de lezer een esthetische ervaring. Hoe groter de afstand tussen de esthetische verwachtingen van de lezer en de esthetische waarde van een werk, hoe groter de verrassing voor de lezer en hoe groter de literaire waarde.¹³

Er zijn in eerste instantie twee manieren om de dialoog tussen lezer en tekst te onderzoeken. Bij de eerste methode worden de literaire teksten geanalyseerd om daaruit de vragen en verwachtingen van de lezer af te leiden. Derhalve wordt hier vooral gekeken naar het betekenispotentieel van de tekst door onder meer de genrenormen en het literair taalgebruik van boeken te bestuderen.¹⁴ Door te kijken naar wie welke boeken in bezit had, bijvoorbeeld via boedelinventarissen, kan er een verband worden gelegd tussen de sociaal-culturele herkomst van de lezer en het soort boeken dat hij las. Een probleem hierbij is dat het in het bezit hebben van een boek niet betekent dat de eigenaar het boek ook daadwerkelijk heeft gelezen. Heeft de eigenaar het boek wel gelezen, dan betekent dat nog niet dat hij instemt met de inhoud.¹⁵ Een ander probleem is dat teksten meerduidig kunnen zijn. Verschillende lezers kunnen verschillende betekenissen toekennen aan één en hetzelfde boek.¹⁶ Een voorbeeld hiervan is de bijbel. De verschillende christelijk-religieuze stromingen interpreteren de bijbel in grote lijnen hetzelfde, maar de precieze uitleg verschilt vaak van elkaar. Maar ook gewone leesboeken kunnen op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. De boeken over Harry Potter kunnen gezien worden als een verhaal over de eeuwige strijd tussen goed en kwaad, maar ook als een verhaal over het vinden van je plaats en doel in het leven.

Bij de tweede methode wordt met behulp van met name egodocumenten de reacties van reële historische lezers nagegaan. Fragmenten uit autobiografieën, brieven en dagboeken zijn erg belangrijk bij het verkrijgen van inzicht in het hoe en waarom van lezen in het verleden, ook wel de innerlijke leescultuur genoemd.¹⁷ Arianne Baggerman laat in haar artikel over het debat rond jeugdliteratuur in

---

¹³ <http://www.ned.univie.ac.at/CMS/Onderzoek/ZLW/Receptie/> Website van Vakgroep Nederlands te Wenen. Geraadpleegd op 03-10-2006.

¹⁴ Kloek, ‘Van receptie-esthetica naar leescultuur – en terug?’, 243-244.

¹⁵ Boudien de Vries, ‘De roman Lidewijde en de burgerlijke leescultuur. Lezers en leesgezelschappen in de negentiende eeuw.’ *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25 (Hilversum 1999) 129-156, aldaar 150.

¹⁶ Joost Kloek, ‘Synthese en slotbeschouwing.’ in: *Bladeren in andermans hoofd.*, 309-318, aldaar 315.

¹⁷ Marika Keblusek, ‘Haags stilleven met boeken.’ in: *Bladeren in andermans hoofd.*, 81-95, aldaar 81-83.

de periode 1760 – 1840¹⁸ zien dat de vele pedagogische verhandelingen die toentertijd werden geschreven veel informatie prijsgeven over wat men geschikt achtte als literatuur voor de jeugd. Welke boeken hadden de juiste opvoedkundige invloed en konden door de ouders aan hun kinderen ter lezing worden voorgeschreven? Het samen lezen van ouders en kinderen werd aangemoedigd om een mogelijk foutieve receptie door kinderen te voorkomen. Bovendien werd het aanbevolen om niet alleen tijdens maar ook na het lezen de receptie van een boek te controleren en zonodig bij te sturen. Dit kon worden gedaan met behulp van een door de kinderen bijgehouden leesdagboek. Een goed voorbeeld hiervan is het door Arianne Baggerman en Rudolf Dekker onderzochte dagboek van de Hollandse Otto van Eck. Otto schreef in opdracht van zijn ouders vanaf zijn tiende tot zijn zestiende (1791 – 1797) bijna dagelijks in zijn dagboek wat hij die dag had meegemaakt waarbij hij ook optekende welke boeken hij las. Deze boeken las hij in opdracht van zijn ouders die hem hiermee tot een verlicht en politiek correct burger wilden opvoeden. In zijn dagboek noteerde hij niet alleen welke boeken hij las maar ook welke morele lessen hij hier uit leerde.¹⁹ Hierbij werd hij natuurlijk beïnvloed door zijn ouders en hij schreef dat wat zijn ouders graag zagen. Een andere belangrijke studie op het gebied van egodocumenten is uitgevoerd door Jeroen Blaak met zijn proefschrift over het dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland.²⁰ Hij onderzocht vier dagboeken van vier verschillende schrijvers uit de periode 1624 – 1770 waarin veel leesaantekeningen zijn gemaakt. Hoewel deze dagboekschrijvers soms aantekenden hoe zij over een bepaald werk dachten en welke invloed dit op hen had, is Jeroen Blaak van mening dat de dialoog tussen tekst en lezer moeilijk onderzoekbaar blijft. Er is te weinig feitelijke informatie beschikbaar waardoor het giswerk blijft.

Uit egodocumenten is zodoende weinig informatie te halen over de betekenis die de lezer gaf aan de teksten die hij las. Zelden schrijft de lezer zijn gedachten en emoties over een gelezen boek op. Zelfs als dat gebeurt dan is daar nog het probleem van de representativiteit. Aan de hand van maar enkele van deze bronnen van individuele lezers kan geen conclusie worden getrokken over de leescultuur in het algemeen.²¹ Een ander probleem is dat elke lezer wordt beïnvloed door zijn omgeving. De receptie van een boek wordt gestuurd door de sociale processen van het lezen en de interpretatie wordt gereguleerd door een ingewikkeld proces van consensusvorming met zijn omgeving. Van een echt individuele leeservaring is daarom geen sprake.²² Naast het feit dat bij beide methoden het onderzoek problematisch is, kunnen er ook vragen worden gesteld bij de theorie zelf. In

---

¹⁸ Arianne Baggerman, 'Keuzecompetentie in tijden van schaarste en overvloed. Het debat rond jeugdliteratuur voor en na Hiëronymus van Alphen (1760-1840)', in: Gert-Jan Johannes, José de Kruif en Jeroen Salman (ed.) *Een groot verleden voor de boeg. Cultuurhistorische opstellen voor Joost Kloek* (Leiden 2004) 17-36.

¹⁹ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, 'Otto's horloge. Verlichting, deugd en tijd in de achttiende eeuw.' in: Maria Grever en Harry Jansen ed., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001), 97-112, aldaar 99.

²⁰ Jeroen Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004).

²¹ Keblusek, 'Haags stilleven', 91-92.

²² Lizet Duyvendak, 'Gij zult slechts onze boeken lezen. Over lezen en levensbeschouwing.' in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis 5* (Leiden 1998) 147-156, aldaar 148.

hoeverre is het mogelijk om de historische verwachtingshorizon van een lezer te achterhalen of te reconstrueren? Kan op basis van esthetische distantie de literaire waarde van een werk geconcludeerd worden? Geargumenterd kan worden dat wanneer een werk de conventies teveel doorbreekt, dat als negatief wordt ervaren en het werk in de vergetelheid raakt.²³

De conclusie is dat de theorie van de receptie-esthetica de lezer in de belangstelling van de historici heeft gebracht. Doordat de uitvoering van het onderzoek grote moeilijkheden oplevert is deze theorie niet of nauwelijks toepasbaar. De innerlijke leescultuur is een nog onontgonnen terrein, waarvoor de benodigde middelen niet beschikbaar zijn om het te ontginnen. Het moet de droom van elke historicus zijn om terug in de tijd te kunnen gaan en zijn onderwerp van dichtbij te kunnen bestuderen, zelfs persoonlijk mee te maken. Helaas is het niet mogelijk om de lezers uit het verleden op te sporen en hen een enquête voor te leggen. Het onderzoek richt zich daarom op de uiterlijke leescultuur, om zo via een omweg meer over de vroegere lezers te weten te komen.

1.2. Lezersrevolutie

Een tweede belangrijke theorie die er de oorzaak van is geweest dat het lezen en de lezer in het verleden in de belangstelling kwamen te staan is die van de lezersrevolutie. Het werd in 1974 geïntroduceerd door de Duitse historicus Rolf Engelsing in zijn boek *Der Bürger als Leser*²⁴. Zijn doel was te laten zien dat net als de Engelse en Franse burgers ook de Duitse burgers een emanciperende ontwikkeling hadden doorgemaakt. In Engeland gaf de Industriële Revolutie de burgers economische vrijheid. De Franse burgers kregen door de Franse Revolutie politieke vrijheid. Engelsing meent dat de Duitse burgers emancipeerden onder invloed van de boeken die zij lasen. Met behulp van de nieuw verkrijgbare lectuur konden ze zich losmaken van de conventies van het verleden. Dit betekent dat het leesgedrag van de Duitse burgers veranderde. In de tweede helft van de achttiende eeuw vond er langzaam en geleidelijk een ommezwaai plaats van het intensief lezen van enkele werken, naar het extensief lezen van meerdere. Een belangrijk aandachtspunt hierbij is dat beide vormen van leesgedrag elkaar niet hoefden uit te sluiten. Bij de eerste vorm las en herlas men voornamelijk stichtelijke en zedenkundige werken. Het lezen gebeurde vaak hardop wat memoriserend werkte. De gelezen werken waren geen persoonlijke keuze maar werden meestal doorgegeven als erfgoed. Bij de tweede vorm van leesgedrag werd de keuze niet langer door traditie bepaald, maar door de persoonlijke voorkeur. De belangstelling ging voornamelijk uit naar romans, reisverhalen, historische werken en levensbeschrijvingen. Met behulp van deze lectuur kon de burger buiten de grenzen van zijn eigen bestaan treden, iets wat hij in de realiteit niet kon door het gemis aan mobiliteit en spontaniteit. Het voelen van dit gemis verspreidde zich steeds sterker onder de burgerij waardoor steeds meer burgers de nieuwe genres ter hand namen. In deze nieuwe genres werden de

---

²³ <http://www.ned.univie.ac.at/CMS/Onderzoek/ZLW/Receptie/> Geraadpleegd op 03-10-2006.

²⁴ Rolf Engelsing, *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500-1800* (Stuttgart 1974).

burgerlijke idealen gethematiseerd en hun normen en waarden verwoord. Dit nieuwe lezen werd ondersteund door nieuwe instituties zoals de winkelbibliotheek die omstreeks 1750 in opkomst was. Een winkelbibliotheek was een boekhandel waar een deel van de voorraad apart werd gehouden en tegen een vergoeding werd uitgeleend aan de klanten. Dit was de eerste commerciële leenbibliotheek.²⁵ Het nieuwe lezen werd ook ondersteund door leesgezelschappen waar men gezamenlijk de nieuwe genres las.

Deze theorie heeft veel commentaar gehad. Han Brouwer schrijft in zijn artikel over het onderzoek naar de historische leescultuur in *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* dat de these door Engelsing te weinig onderbouwd is voor de afzonderlijke onderdelen. Naast de feiten dat het aantal titels en de diversiteit aan genres toeneemt, valt er volgens Brouwer nog veel meer te zeggen over het veranderde boekenaanbod. Evenzo is er nog te weinig bekend over de veranderde samenstelling van het lezerspubliek om op basis daarvan grote conclusies te trekken. Een ander argument van Brouwer is dat Engelsing zijn bewering over de verandering van leesgedrag te veel baseert op getuigenissen van schrijvende lezers en tijdgenoten. Hiermee is het lezende publiek niet goed gerepresenteerd omdat maar weinigen van hen schreven over wat zij lasen. Brouwer is bovendien van mening dat de these van Engelsing te globaal is. De verschillende onderdelen kunnen niet zomaar bij elkaar worden gebracht. Er dient een beter onderscheid te worden gemaakt tussen vormen van leesvaardigheid, zoals hardop en stillezen, verschillende culturele praktijken, zoals voorlezen in een groep, en verschillende soorten teksten en hun gebruik, denk aan de oude en nieuwe genres. Kinderboekjes worden op een geheel andere manier gebruikt dan wetenschappelijke teksten. Naar deze onderdelen dient meer onderzoek gedaan te worden alvorens ze kunnen worden samengevoegd voor het trekken van conclusies over leesgedrag in het verleden.²⁶

Engelsings theorie is gericht op de specifieke situatie van Duitsland. Het is daarentegen niet in deze vorm dat de theorie in gebruik raakte onder literatuurhistorici. Ze bewerkten haar tot een versimpelde versie waarbij enkel werd gelet op de groei van het lezerspubliek en de verandering in het leesgedrag. Er werd uiteindelijk niet langer gesproken van een Duitse, maar van een Noord-Atlantische leesrevolutie.²⁷ De nuances van Engelsing dat het ging om een langzaam proces en dat beide vormen van leesgedrag elkaar niet hoefden uit te sluiten gingen hierbij verloren. De eenvoudige versie werd in de decennia hierna gebruikt voor kwantitatief onderzoek naar lezers en leesgedrag. Er bleek evenwel geen empirisch bewijs te vinden ter ondersteuning van de bewerkte versie van de leesrevolutie.²⁸ Enkele onderzoeken illustreren dit.

---

²⁵ Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001), 84.

²⁶ Han Brouwer, 'Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur, in het bijzonder in de achttiende eeuw.', in: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw 20* (Amsterdam 1988), 51-120, aldaar 87-88.

²⁷ Han Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (Leiden 1995), 19.

²⁸ Arianne Baggerman, *Een lot uit de loterij. Familiebelangen en uitgeverijpolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823* (Dordrecht 2000), 5.

J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt hebben voor hun studie naar de leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw²⁹ de administratie van boekhandel Van Benthem onderzocht. Uitkomst van het onderzoek was dat de oude genres, de theologische en stichtelijke lectuur, school- en leerboeken en naslagwerken het meest verkocht werden. Er lijkt hier dus geen grote omslag in interesse plaats te hebben gevonden. Naast particulieren had Van Benthem ook leesgezelschappen in zijn klantenboeken staan. Het blijkt dat de oude genres voornamelijk door particulieren werden gekocht, terwijl leesgezelschappen voornamelijk romans, aardrijkskundige en historische werken en tijdschriften afnamen. Kloek en Mijnhardt trokken de conclusie dat de lezers rond 1800 graag de nieuwe genres lazen, maar dat ze daar niet te veel geld aan wilden uitgeven en de boeken ook niet allemaal hoefden te bezitten. Een andere uitkomst van hun onderzoek is dat er in Middelburg geen sprake was van een grote groei van het lezerspubliek. In minder dan 300 van de 4500 huishoudens van Middelburg werden regelmatig boeken en tijdschriften gelezen. Van een echte lezersrevolutie lijkt hier dus geen sprake te zijn.

Het onderzoek van Han Brouwer naar de boeken van Zwolse boekverkopers rond 1800³⁰ laat zien dat hier evenzo geen sprake was van een groot boekenkopend publiek. Hij schat het aantal huishoudens dat rond 1850 regelmatig via verschillende kanalen lectuur in huis haalde op enkele procenten. Het aantal leesgezelschappen nam volgens de landelijke trend inderdaad toe maar zij dienden vooral tot een verbreding van de belangstelling van het al bestaande publiek. Han Brouwer ziet de lezersrevolutie als tweeledig. Enerzijds was er sprake van een enkele eeuwen durende ‘trage revolutie’. De samenleving veranderde van één waarin maar enkelen lazen en schrijven naar één waarin lezen en schrijven een dagelijkse bezigheid was geworden. Hiermee wordt bijvoorbeeld bedoeld het lezen en schrijven van brieven of het lezen van een rekening. Anderzijds was er sprake van een snellere ‘stille revolutie’ in de achttiende en negentiende eeuw waarin het lezen van boeken een alledaagse bezigheid werd.

José de Kruif heeft aan de hand van Haagse boedelinventarissen en de administratie van de Haagse boekhandelaar Van Cleef de boekcultuur in het achttiende-eeuwse Den Haag onderzocht.³¹ Haar opmerkelijke conclusie is dat het boekenbezit in Den Haag tot 1750 toenam, maar dat de groei van het aantal huishoudens in het bezit van boeken daarna stagneerde. Van een leesrevolutie lijkt daarom geen sprake te zijn. Ze wijt de stagnatie aan economische wetmatigheden. Een boek is niet alleen een cultuurdrager, maar ook een handelsobject. Het is daarom mogelijk dat de door Engelsing gesignaleerde groeiende verkoop van boeken niet aantrok omdat er meer lezers waren, maar doordat boeken goedkoper werden. Daarnaast kan een stagnerende afzet leiden tot productdifferentiatie, om

---

²⁹ J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw* (Middelburg 1988).

³⁰ Han Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (Leiden 1995).

³¹ José de Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (proefschrift Universiteit van Utrecht 1999).

op deze manier de verkoop te stimuleren. De toename van het aantal genres in de tweede helft van de achttiende eeuw kon daarom een gevolg zijn van een slecht verkoopresultaat.

De theorie van de leesrevolutie heeft, nadat zij in eerste instantie gretig werd aanvaard, veel kritiek te verduren gekregen. Het is pas na 1850 dat het lezerspubliek aanzienlijk groter en het titelaanbod aanmerkelijk gegroeid en gevarieerder is geworden. Deze groei begon al vroeg in de negentiende eeuw, maar dankzij technische vernieuwingen nam deze pas na 1850 echt explosief toe.³² Het vele commentaar kan ook als positief gezien worden. Hoewel er nog geen overkoepelende theorie is geformuleerd om de verandering in leesgedrag uit te leggen, heeft dankzij Engelsing het historisch onderzoek naar leesgedrag een belangrijke impuls gekregen.

1.3. Keuzecompetentie en literaire socialisatie

Kloek en Mijnhardt achten de idee van een achttiende-eeuwse leesrevolutie niet alleen op basis van hun onderzoek naar de Middelburgse leescultuur onwaarschijnlijk. Een ander argument dat zij geven in hun artikel 'Lezersrevolutie of literaire socialisatie?' is gebaseerd op H.J.A Verdaasdonks stelling dat 'het verwerven van boeken een leerproces veronderstelt waardoor men op de hoogte raakt en blijft. Ook dient men, door oefening, de vaardigheid te verwerven om titels uit het aanbod naar soort in te delen.' Door het historiseren van deze stelling, in de eerste plaats om meer te weten te komen over het leesgedrag in het verleden, vonden Kloek en Mijnhardt een argument tegen Engelsings theorie en een beweegreden voor de oprichting van leesgezelschappen.

Kloek en Mijnhardt zijn van mening dat de vergroting van het aantal titels en de diversiteit van genres de keuzebarrière alleen maar kan hebben verhoogd. Zij vinden het daarom waarschijnlijker dat er geen nieuwe lezers bijkwamen maar dat de al bestaande kleine groep extensieve lezers meer ging lezen. De bredere groep van intensieve lezers onder hen die incidenteel een boekje kocht van een bekend en vertrouwd aanbod bleef dat ook doen. Zij hadden niet de competentie om een boek te kiezen uit het nieuwe aanbod. Er kan daarom volgens Kloek en Mijnhardt geen sprake zijn geweest van een revolutionaire uitbreiding van het lezerspubliek. Rond 1800 laat de klantenkring van boekhandel Van Benthem inderdaad zien dat er één kleine groep van enkele tientallen personen is die zeer zelfstandig een keuze maken uit het aanbod. Deze uit de intellectuele en politieke elite afkomstige kopers laten een grote belangstelling zien voor nieuw uitgekomen literatuur en wetenschappelijke studies. Kloek en Mijnhardt gaan ervan uit dat zij hun kennis opdoen in hun persoonlijke kring van familieleden, vrienden, collega's en contacten uit genootschappen. Zij noemen dit literaire socialisatie. Onder deze kleine groep is een bredere groep die met enige regelmaat nieuwe boeken aanschaft, voornamelijk praktische en in het dagelijks leven bruikbare literatuur, zoals

---

³² Marita Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek, 1820-1880* (Nijmegen, Amsterdam 2004), 173.

almanakken, gezangsbundels, kookboeken en vakliteratuur. In de onderzochte periode laten de kopers uit deze groep geen afwijkend, meer geëmancipeerd koopgedrag zien.

Hoe verklaren Kloek en Mijnhardt dan dat rond 1850 het lezerspubliek aanzienlijk groter en de boekenkeuze aanzienlijk gevarieerder was? Naar hun mening waren de leesgezelschappen de oorzaak van een verbeterde keuzecompetentie bij de lezers. De leden van deze gezelschappen lazen voornamelijk de nieuwe genres; romans, historische boeken, reisbeschrijvingen en tijdschriften. Ze konden hier onder deskundige begeleiding kennis maken met de groeiende diversiteit aan titels. Kloek en Mijnhardt vinden ondersteuning voor deze theorie in de ledenbestanden van diverse leesgezelschappen, waarvan de voorzitter iemand was waarvan geacht kon worden dat hij zijn weg wist te vinden op de boekenmarkt.³³

De kern van de these draait om informatievoorziening. In eerste instantie lijkt de these zeer aannemelijk, maar Kloek en Mijnhardt gaan wel erg makkelijk aan bepaalde zaken voorbij. Hierdoor schatten zij de informatiewaarde van de boekhandel erg laag in. Arianne Baggerman weerspreekt dit in haar boek over de Dordtse uitgeverij A. Blussé en Zoon. Boekhandelaren deden wel degelijk aan marketing en reclame. Vergeleken met de hedendaagse situatie stelt dat weinig voor, maar (toekomstige) klanten werden wel degelijk op de hoogte gebracht van het aanbod. Een afbeelding van boekhandel Van Benthem laat zien dat de etalageruiten beplakt zijn met losse titelpagina's. Een foto genomen rond 1877 van boekhandel Blussé & Van Braam laat een etalage met uitgestalde boeken en platen zien. In de boekhandel zelf stonden bovendien ter inzage voor de klanten boeken uitgesteld. Bij een klein oppervlakte kan nog steeds een ruim aantal boeken worden uitgesteld. De uitgebreide titels zelf gaven ook vaak al veel van de inhoud weg. Daarenboven was het lezen van het voorwoord of de inleiding van een boek een goede manier voor de klant om te beslissen al dan niet tot aankoop over te gaan. Werden boeken op bestelling aangekocht, dus zonder ze vooraf in hebben kunnen zien, dan gebeurde dat met behulp van een intekenlijst, waarbij de klant een gedrukte introductie kon inzien. Van nieuw te verschijnen boeken of door de boekhandelaar overgenomen fondstitels van een concurrent werd vaak een prospectus gemaakt. Hierin werd een samenvatting van het boek gegeven en zelfs aanwijzingen voor de beoogde doelgroep. De belangrijkste informatiebron die de klant in de boekhandel kon vinden was niettemin de boekhandelaar zelf. Om een goede handel te kunnen voeren moet hij op de hoogte blijven van informatie van belang voor zijn zaak.³⁴ In 1817 werd de Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels opgericht, waarbij ook uitgeverijen aangesloten waren. Zij gaf vanaf 1834 het *Nieuwsblad van den boekhandel* uit, met advertenties van uitgevers en nieuw verschenen boeken.³⁵ In de eerste helft van de achttiende eeuw verschenen steeds meer letterkundige tijdschriften waaruit niet alleen de boekhandelaren, maar ook de consument zijn

---

³³ J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 'Lezersrevolutie of literaire socialisatie?' in: J. Goedegebuure ed. *Nieuwe wegen in taal- en literatuurwetenschap. Handelingen van het eenenveertigste filologencongres* (Tilburg 1993), 211-224.

³⁴ Baggerman, *Een lot uit de loterij*, 87-89.

³⁵ Marita Mathijssen, *Het literaire leven in de negentiende eeuw* (Leiden 1987), 56.

informatie kon halen. Er werden stukken van nieuw te verschijnen boeken in gepubliceerd, maar ook recensies van al verschenen boeken.³⁶ Advertenties werden ook in kranten geplaatst, maar Kloek en Mijnhardt zijn van mening dat deze bron van informatie weinig voorstelde, aangezien het meestal niet meer dan een korte aankondiging was. Een onderzoek van Hannie van Goinga naar de advertenties van boekhandelaren in de *Leidse Courant* in de periode 1720-1760 laat evenwel zien dat aan het eind van de jaren '50 de advertenties langer en sensationeler werden.³⁷ Hieraan wil ik toevoegen dat het plaatsen van advertenties ten behoeve van de verkoop van boeken een vroege dood zou zijn gestorven als ze niet de gewenste uitwerking zouden hebben gehad. De boekhandel was dus wel degelijk het middelpunt van de informatievoorziening voor de klant.

Het is een interessante these van Kloek en Mijnhardt maar naar mijn mening wordt het teveel naar voren geschoven als de enige mogelijke reden om lid te worden van een leesgezelschap. Leesgezelschappen waren niet de enigste informatiebron of wegwijzer voor diegenen die meer wilden weten over het nieuwe aanbod aan titels. Er waren meer mogelijke motieven om lid te worden. Zoals in hoofdstuk twee duidelijk uiteengezet zal worden, werd men voornamelijk lid om de aankoopkosten te delen, voor de gezelligheid en vanwege de burgerlijke idealen van deugdzaamheid en kennisverwerving. Dat wil niet zeggen dat er geen mensen waren die lid werden om hun keuzecompetentie te vergroten, maar het zal een minder belangrijke reden zijn geweest en ook per leesgezelschap hebben verschild.

1.4. Vraagstelling

Voor het onderzoek naar het leesgedrag en de leescultuur in het verleden maken de onderzoekers gebruik van twee soorten bronnen. Enerzijds zijn dat bronnen met individuele geldigheid zoals getuigenissen van lezers in brieven en dagboeken. Anderzijds zijn dat bronnen met collectieve geldigheid zoals de bewaard gebleven archieven van een leesgezelschap. Het kernprobleem hierbij is hoe de twee soorten onderzoeksresultaten kunnen worden samengevoegd tot één algemeen geldend antwoord dat op correcte wijze de sociaal-historische situatie weergeeft. Maar voordat dit mogelijk is zullen er eerst nog meer gegevens verzameld moeten worden. Met behulp van mijn onderzoek naar leesgezelschap *de Breeveertien* wil ik hieraan bijdragen.

Een kwestie gerelateerd aan het huidige tekort aan gegevens wordt door Han Brouwer besproken in zijn artikel over het bronnenprobleem.³⁸ Er is een schaarste aan materiaal dat directe informatie over lezen en boekgebruik geeft. Zoals aangegeven in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk levert het historisch receptieonderzoek veel problemen op. Veel onderzoekers hebben daarom, zoals Brouwer het noemt, de 'omweg als methode' in gebruik genomen. Dit betekent dat er

---

³⁶ Mathijsen, *Het literaire leven*, 64.

³⁷ Baggerman, *Een lot uit de loterij*, 90.

³⁸ Han Brouwer, 'Over omwegen, bestedingspatronen en perspectivistische bronnen.' *De negentiende eeuw 14* (Amsterdam 1990), 171-180.

niet zo zeer directe bronnen zoals egodocumenten worden gebruikt in het onderzoek naar leesgedrag, maar meer indirecte bronnen zoals boedelinventarissen en klantenboeken van boekhandelaren. Mijn onderzoek naar de uiterlijke leescultuur, in het bijzonder het leesgedrag in de negentiende eeuw, zal derhalve gebaseerd zijn op een indirecte bron; de archieven van leesgezelschap *de Breeveertien*. De notulen gaan tot en met 1950 maar ik heb het jaar 1880 als eindjaar gekozen omdat in de periode 1880 – 1914 de leescultuur fundamenteel veranderde. Het analfabetisme in de steden was zeer sterk terug gedrongen. Daarnaast werd door de burgers het verwerven van kennis, deugdzaamheid en beschaving steeds minder gerelateerd met volwaardig staatsburgerschap. Deze idealen waren verwezenlijkt en het was niet langer nodig deze nadrukkelijk uit te dragen.³⁹ Daarenboven vonden er ook in de letterkunde veel veranderingen plaats. In de literatuurgeschiedenis wordt daarom het jaar 1880 altijd als scheidingsjaar tussen twee verschillende letterkundige perioden aangehouden.

De hoofdvraag van deze thesis draait om de bepaling van het karakter van leesgezelschap *de Breeveertien*. Was het een gezellig leesgezelschap of een heel serieus leesgezelschap? Kwamen ze bijeen als gelijken of hadden ze deskundige begeleiding nodig bij het kiezen van lectuur? Om het karakter van *de Breeveertien* te kunnen bepalen wordt allereerst in hoofdstuk twee de opkomst van het leesgezelschap in de achttiende eeuw besproken. Vervolgens komt in hoofdstuk drie de organisatie en het beleid van *de Breeveertien* aan de orde. Het bestuur en de leden van het gezelschap worden apart in hoofdstuk vier behandeld. Met behulp van adresboeken en het bevolkingsregister van de gemeente Dordrecht is van de meeste van de leden de identiteit achterhaald. In hoofdstuk vijf volgt tenslotte het onderzoek naar de boeken en tijdschriften die onderling werden rondgezonden. Hiervoor zijn de lijsten van de jaarlijkse boekenverkoop voor de jaren 1845-1846 en 1875-1876 onderzocht. Bij de hoofdstukken drie, vier en vijf wordt een vergelijking gemaakt tussen *de Breeveertien* en andere Nederlandse leesgezelschappen uit de periode 1832 tot 1880. Met de uitkomsten van deze vergelijking kan samen met de uitkomsten van hoofdstuk vier over de leden en van hoofdstuk vijf over de lectuur, het karakter van *de Breeveertien* worden bepaald.

Er zijn drie leesgezelschappen waarmee *de Breeveertien* zal worden vergeleken. Ten eerste met *Leeslust baart kunde* te Alkmaar 1793-1993⁴⁰, ten tweede met *Legendo Discimus* te 's-Hertogenbosch 1806-1886⁴¹ en ten derde met het leesgezelschap *Nut en Genot* te Sluis bestudeerd voor de periode 1861-1878⁴². De keuze is op deze leesgezelschappen gevallen omdat zij in dezelfde periode bestonden als *de Breeveertien* en vanwege de geografische spreiding, zodat er een meer algemeen beeld wordt verkregen. De thesis wordt afgesloten met de eindconclusie in hoofdstuk zes.

---

³⁹ de Vries, 'De roman Lidewijde en de burgerlijke leescultuur.', 153.

⁴⁰ Murk van der Bijl, *Leeslust baart kunde. 200 jaar leesgezelschap in Alkmaar*. (Alkmaar 1993).

⁴¹ Hetty Kegge-Sprengers, *Chateaubriand en rijstepap. Een onderzoek naar het leesgezelschap Legendo Discimus te 's Hertogenbosch, 1806-1886*. (Sint Michielsgestel 2000).

⁴² M. de Grip, *Een onderzoek naar de organisatie, de sociale samenstelling van het ledenbestand en de boekaanschaf van het leesgezelschap 'Nut en Genot' te Sluis, 1861-1878*. (Middelburg 1992).

Hoofdstuk 2: De opkomst van het leesgezelschap

Om het fenomeen ‘leesgezelschap’ goed te kunnen begrijpen is het noodzakelijk om de context ervan te kennen. Daarom wordt in dit hoofdstuk de opkomst van genootschappelijkheid in de Republiek besproken. In de tweede helft van de achttiende eeuw kwamen veel verschillende ontwikkelingen samen. Onder meer het verlichtingsdenken en het economisch en politiek verval van de Republiek leidden tot een mentaliteitsverandering bij de burger. Deugdzaamheid, kennisverwerving en sociabiliteit werden de nieuwe kernwoorden waarnaar de burger leefde. Het leesgezelschap was voor hem de perfecte omgeving om zich te ontplooien tot een goed lid van de maatschappij. Het lezen van boeken en tijdschriften was een uitstekende manier om te leren hoe hij zich moest gedragen in de samenleving. Lid zijn van een leesgezelschap was niet de enigste manier om aan boeken te komen. Zo waren er ook winkelbibliotheken en door de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen gestichte volksbibliotheken. Het leesgezelschap was daarentegen een perfecte vorm van sociabiliteit waar gelijkgestemde zielen konden samenkomen.

2.1. De opkomst van genootschappelijkheid in West-Europa

Al voor de verlichting bestonden er in Europa genootschappen die hun oorsprong hadden in de humanistische traditie van de vijftiende eeuw. Dit waren voornamelijk door de staat beschermde officiële geleerdengenootschappen. De vorstelijke protectie bood bepaalde voordelen, maar had als nadeel dat de activiteiten ondergeschikt konden worden gemaakt aan de politieke doeleinden van de vorst. De nadruk lag op de natuurwetenschappen, maar ook geschiedenis, archeologie en taal- en letterkunde konden gebruikt worden voor politieke legitimatie of het verkrijgen van een groter prestige. De wetenschappelijke beoefening van recht en theologie hadden evenwel een te grote kans om kroon en kerk te beledigen. Geleidelijk werden er ook onofficiële regionale en lokale genootschappen opgericht die meer vrijheid hadden in hun doen en laten. Hun werkzaamheden waren niet alleen op literatuur- en wetenschapsbevordering gericht, maar ook op de voorlichting van de burgers. Het lidmaatschap was evenwel voorbehouden aan geleerden.

Vanaf de late zeventiende eeuw ontstond langzaam een nieuwe cultuur, gedeeltelijk gedragen door een deel van de maatschappelijke bovenlaag maar vooral door het goed opgeleide gedeelte van de middengroepen met een algemeen gerichte intellectuele belangstelling. Eén van de meest duidelijke aanwijzingen van het ontstaan van deze ontwikkeldencultuur was de groei van het aantal lezers en het aantal genres, zoals besproken in de inleiding. Hoewel echte duidelijke groei van het aantal genres pas na 1850 wordt gesitueerd, was er daarvoor ook al sprake van dat meer mensen meer genres gingen lezen. Hierdoor en door de verbetering van het distributiesysteem van boekhandelaren en uitgevers konden de ideeën van de verlichting snel worden verspreid, die van grote invloed waren

op het ontstaan van dilettantengenootschappen. Zij deden rond het midden van de achttiende eeuw hun intrede. De leden hiervan waren geen geleerden, maar ontwikkelde liefhebbers.⁴³

2.2. De ideeën van de verlichting

Wanneer wordt gesproken over de invloed van de verlichting op het ontstaan van dilettantengenootschappen, dan gaat het niet over de debatten tussen vooraanstaande filosofen, maar over de gepopulariseerde verlichting. Twee aspecten hiervan zijn belangrijk, namelijk enerzijds de nieuwe idealen over opvoeding, onderwijs en sociaal gedrag en anderzijds de nieuwe ideeën over de natuur.

Rationeel denken maakte een einde aan de religieuze begrippen erfzonde en predestinatie. Het nieuwe denken zag de mens als iemand die zich zelf kon vormen en zelf zijn lot kon bepalen. Doel van het bestaan was het vervolmaken van de zedelijke en redelijke vermogens. Door een kind deugdzaam op te voeden en te onderwijzen was het mogelijk hem de hiervoor benodigde kennis en beschaving bij te brengen. Inzicht in de geschiedenis en in de natuurwetenschappen werden hiervoor noodzakelijk geacht. Aan de basis van deze ideeën stonden de filosofieën van John Locke (1632-1704). Zijn boek werd vertaald en vele malen herdrukt. Belangrijker voor de verspreiding van zijn ideeën waren de spectatoriale tijdschriften die vanaf het begin van de achttiende eeuw begonnen te verschijnen in de verschillende Europese landen. Het mensbeeld dat in deze tijdschriften werd uitgedragen was op Locke gebaseerd. Geleidelijk namen andere periodieke tijdschriften deze ideologie over.

De belangstelling voor natuurwetenschappelijke werken nam eveneens toe. Werken van wetenschappers zoals Newton werden gepopulariseerd en vertaald en veelvuldig verkocht en vertaald. Het populairst waren fysicatheologische overzichtswerken en traktaten. Lezingen over natuurwetenschappelijke onderwerpen werden dan ook goed bezocht. Het resultaat van deze belangstelling was dat de houding van de mens ten opzichte van de natuur veranderde. De natuur werd niet langer als een magisch geheel gezien, dat de mens niet kon beheersen. Het was gecreëerd door God en stond in dienst van de mens. De positieve en negatieve krachten, zoals bliksem, zorgden uiteindelijk samen voor een harmonisch geheel. Het effect was een mentaliteitsverandering. De mens was niet alleen in staat om zichzelf te verbeteren, maar ook zijn omgeving, zolang hij zich liet leiden door deugd, godsdienst en rede. Door bruikbare kennis tot zich te nemen kon de burger een nuttig en volwaardig lid van de samenleving worden.

Een cruciaal element in de nieuwe ideologie over de perfecte burger en samenleving is sociabiliteit. Net zoals de spectators het nieuwe mensbeeld hadden verspreid onder de

---

⁴³ W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987), 35-37, 44-45, 47, 49.

middengroepen, zo verspreiden zij ook de idee van sociabiliteit.⁴⁴ Eén van de belangrijkste sociabiliteitsfilosofen was Frances Hutcheson (1694-1746). Sociabiliteit werd noodzakelijk geacht voor de verspreiding van deugd. Volgens Hutcheson is de mens van nature een sociaal wezen. Het gezin, de vriendenkring en publieke plaatsen van sociaal verkeer droegen in belangrijke mate bij aan een goed functionerende samenleving. In kleine kring konden de burgers door middel van beschaafde conversatie de deugd beoefenen wat tot gedeelde opvattingen en idealen leidde. Hutcheson was van mening dat niet alleen intellectuele discussies bijdroegen aan harmonie, maar ook het samen genieten van een maaltijd of het voeren van een lichtvoetig gesprek. Een resultaat van Hutchesons beschouwingen was dat met name het genootschap als uitstekend model van en voor de samenleving werd gezien.⁴⁵

2.3. Modern historisch besef en de lineaire tijdsvisie

Niet alleen de ideeën van de verlichting zorgden voor het ontstaan van verantwoordelijkheidsgevoel voor de samenleving bij de burgers. Door de opkomst van de ontwikkeldencultuur ontstond er een gemeenschapsgevoel tussen geografisch en sociaal gescheiden groepen in de nationale samenlevingen. Het verbeterde distributiesysteem en de ontwikkeling van nationale communicatiesystemen door de groei van het aantal boekhandelaren, uitgevers en periodieken maakten de uitwisseling van gedachten mogelijk waardoor er zich een natiebeseft kon ontwikkelen.⁴⁶ Waar zich een natiebeseft ontwikkelde, ontstaat tevens een verantwoordelijkheidsgevoel voor deze natie.

In de tweede helft van de achttiende eeuw vonden er veel veranderingen plaats in de samenleving waardoor het wereldbeeld fundamenteel veranderde. Als gevolg van de reformatie was de christelijke eenheid gebroken. Door de Europese expansie en het imperialisme werden nieuwe continenten ontdekt bewoond door onbekende volkeren met andere gewoonten en gebruiken. De beoefening van de wetenschap bracht nieuwe inzichten aan het licht.⁴⁷ De uitkomst van al deze ontwikkelingen wordt ook wel het modern historisch besef genoemd. Volgens deze theorie van Koselleck was het verschil tussen de ervaringsruimte en de verwachtingshorizon van de mensen zo groot geworden dat ze een breuk met het verleden ervaarden. Het heden kon niet langer als een logische voortzetting van het verleden gezien worden. Voorheen werd het historische proces als Gods heilsplan gezien, waarop de mens geen invloed had. Met de verlichting ontstaat evenwel het idee dat de mens zijn eigen geschiedenis kan maken en dat de toekomst een verbetering ten opzichte van het

---

⁴⁴ Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom.*, 50-55.

⁴⁵ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 71.

⁴⁶ Idem, 128-129.

⁴⁷ Siep Stuurman, 'Tijd en ruimte in de verlichting. De uitvinding van de filosofische geschiedenis.' in: Maria Grever en Harry Jansen ed., *De ongreepbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001), 79-96, aldaar 81.

verleden kon zijn. De samenleving werd nu gezien als maakbaar en vormbaar tot een betere samenleving. Het vooruitgangsgeloof was geboren.⁴⁸

Samenhangend met het modern historisch besef ontstond er ook een nieuwe kijk op de geschiedenis en het fenomeen tijd. Het gevolg van de breuk met het verleden was dat het moderne Europa onzeker was over haar eigen identiteit. Wie was ze? Waarom maakte ze deze ontwikkeling door? Het antwoord op deze vragen werd gevonden in de filosofische geschiedenis. Hierbij richtte de wetenschapper zich op een integrale geschiedenis van de samenleving en niet alleen op politieke en godsdienstige gebeurtenissen. Door bovendien de tijdruimtelijke horizon te verbreden naar de wereld buiten Europa en verder dan de Bijbelse tijdlijn te kijken probeerden ze greep te krijgen op de toenmalige ontwikkelingen en de geografische expansie. Dit resulteerde in eurocentrisch vooruitgangdenken waarbij Europa als superieur aan de andere beschavingen werd beschouwd. De wereldbeschavingen worden in een evolutionair schema verenigd waarin Europa het meeste vooruitgang heeft gemaakt.⁴⁹

Deze vooruitgangsvisie was gebaseerd op een lineaire tijdsopvatting. Voor de breukervaring leefde men volgens een cyclische tijdsopvatting, gebaseerd op bijvoorbeeld het opkomen en ondergaan van de zon en de wisseling van de seizoenen. De toekomst was niet fundamenteel anders dan het verleden. Ten tijde van de breukervaring was de technologie zover ontwikkeld dat de tijd beter en mechanisch kon worden gemeten. Dit resulteerde in een lineaire tijdsopvatting waarbij de toekomst niet langer als een herhaling van het verleden werd gezien. Het effect van het nieuwe tijdsbesef was dat de verlichtingsfilosofen de nadruk legden op het nuttig besteden van de tijd. Door deugdzzaam en hard te werken kon een betere samenleving worden opgebouwd. Daarnaast werd het lineaire tijdsbesef niet alleen geassocieerd met vooruitgang, maar ook met eindigheid. De tijd die men had moest op een goede en nuttige manier besteed worden.⁵⁰ Wilde men een goede burger zijn, dan moest men zijn tijd nuttig besteden ten goede van de samenleving.

2.4. De opkomst van genootschappelijkheid in de Republiek

De achttiende eeuw betekende de teloorgang van de Republiek. Daar waren verschillende oorzaken voor. Zij verzwakte relatief gezien ten opzichte van andere landen doordat deze economisch, militair en politiek gezien opbloeden. Daarnaast brak in 1702 de Spaanse Successieoorlog uit en de prijs voor deelname hieraan was hoog. Na 1715 was de economische en militaire positie van de Republiek sterk achteruit gegaan. De concurrentie met de andere landen werd steeds moeilijker en was uiteindelijk niet meer op te brengen. In 1740 raakte de Republiek zeer tegen haar wil betrokken bij de Oostenrijkse Successieoorlog. Militair gezien had ze niet langer de kracht om mee te komen en ze

---

⁴⁸ Jan van der Dussen, 'De tijd in perspectief. Zoeken naar een oriëntatie in de geschiedenis.' in: Grever en Jansen ed., *De ongrijpbare tijd.*, 17-34, 25-26.

⁴⁹ Stuurman, 'Tijd en ruimte in de verlichting.', 81-83, 89, 94-96.

⁵⁰ Baggerman en Dekker, 'Otto's horloge.', 101-102.

kreeg economische offensieven en politieke vernederingen te verduren. Hierdoor verspreidde zich een gevoel van diep onbehagen onder de bevolking. Van één van de economische, militaire en politieke leiders was de Republiek vervallen tot de speelbal van West-Europa. De binnenlandse politiek werd gedomineerd met onenigheid over bestuurlijke en economische kwesties. In de tweede helft van de achttiende eeuw werd het politieke debat door de opkomst van een nationaal communicatiesysteem steeds meer een publiek debat, gevoerd in vlugschriften en politieke tijdschriften. Niettemin werd tegelijkertijd in ontelbare verhandelingen en beschouwingen het ideaalbeeld van een eensgezinde natie van burgers uitgedragen. Dit werd in de praktijk gebracht door het oprichten van vele verschillende soorten genootschappen. Het nieuwe optimisme werd in 1780 teniet gedaan toen de Republiek de oorlog met Engeland aanging over de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog. Zij was geen partij voor deze grootmacht en haar oorlogsvloot werd verwoest, overzeese bezittingen gingen verloren en de koloniale handel leed enorme schade. De onvrede groeide, wat resulteerde in een revolutionaire beweging die met behulp van Frankrijk in 1795 de Bataafse Republiek konden stichten. Onder Frans bewind en heerschappij werden economische en politieke vernieuwingen doorgevoerd. Na Napoleons nederlaag in 1813 verlieten de Fransen Nederland en werd Koning Willem de Eerste binnengehaald door het volk.⁵¹

De Nederlanders waren van mening dat de verklaring voor de ondervonden tegenspoed was te vinden in een collectief moreel verval. Er kwam een beweging op gang voor herstel van het vaderland.⁵² De mentaliteitsverandering in de Republiek die leidde tot een burgerij gericht op een deugdzame, eensgezinde en vooruitstrevende samenleving was onder andere het gevolg van het gedachtegoed van de verlichting en de tegenslagen van de achttiende eeuw. Men richtte zich op een nieuw vaderland, met een verleden om trots op te zijn en een maakbare toekomst. Door de groei van het lezerspubliek en de nieuwe interesses in de natuurwetenschappen en de vaderlandse letterkunde en geschiedenis was de oprichting van talloze genootschappen niet meer dan een logisch gevolg.⁵³

Het eerste geleerdengenootschap werd relatief laat opgericht. In 1752 werd door Haarlemse regenten de *Hollandse Maatschappij der Wetenschappen* gesticht met als doel de achterstand van de Republiek op het gebied van de wetenschap ten opzichte van het buitenland in te lopen. Bovendien waren zij van mening, en niet als enige, dat de wetenschap oplossingen kon aandragen voor tal van maatschappelijke problemen. Het verschil met de geleerdengenootschappen zoals die in Europa bestonden, was dat hier een politiek middelpunt ontbrak waardoor er geen sprake was van institutionalisering en het stichten van genootschappen een particuliere verantwoordelijkheid was. Een opmerkelijk verschil met de Europese geleerdengenootschappen is dat hier vaak geen eigen wetenschappelijk onderzoek plaatsvond, maar dat ze een meer stimulerende taak hadden.⁵⁴

---

⁵¹ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 26-35.

⁵² Joost Kloek, *Een begreeds vaderland. De roman rond 1800 tussen nationaal karakter en internationale markt* (Amsterdam 1997), 6.

⁵³ Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom.*, 84-87.

⁵⁴ *Ibidem*, 78, 80, 88-89, 93.

In de periode 1740-1770 kwamen de nieuwe sociabiliteitidealen van de middengroepen vooral tot uitdrukking in vrijmetselaarsloges, literaire genootschappen en genootschappen gericht op de kunsten en wetenschappen.⁵⁵ Het verschil met de geleerdengenootschappen was dat de dilettantengenootschappen niet sociaalhiërarchisch georganiseerd waren, maar een structuur kenden die was gebaseerd op basis van gelijkheid.⁵⁶ Vanaf de jaren zeventig van de achttiende eeuw werden genootschappen opgericht die nadrukkelijk werkzaam waren voor het vaderland en maatschappelijke hervormingen probeerden te bewerkstelligen. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is hiervan het bekendste voorbeeld. Vanaf de jaren tachtig bestonden naast de hervormingsgezinde genootschappen politieke genootschappen die vooral de politieke structuur van de staat wensten te verbeteren. Dit duidt op een krachtig burgerlijk emancipatieproces.⁵⁷ Tegelijkertijd nam na 1770 het aantal leesgezelschappen sterk toe en zij zou uiteindelijk het populairste type dilettantengenootschap blijken.⁵⁸ Dick Jansen heeft voor zijn doctoraalscriptie een poging gedaan om de ontwikkeling van het aantal leesgezelschappen in Nederland in de periode 1780 – 1850 te schetsen. Zijn onderzoek naar de intekenlijsten in 225 verschillende boeken leverde 924 van elkaar te onderscheiden leesgezelschappen op, verspreid over 422 plaatsen. Het echte aantal leesgezelschappen ligt waarschijnlijk vele malen hoger. In de jaren 1781 – 1809 groeide het aantal leesgezelschappen langzaam, om in de periode 1810 – 1839 explosief toe te nemen. Na 1840 daalde het aantal weer, maar bleef hoger dan voor 1810.⁵⁹

2.5. Verschillende typen leesgezelschappen

Het leesgezelschap was één van de vele mogelijkheden om aan boeken te komen. Uit onderzoek blijkt dat de burger verschillende kanalen gebruikte om aan zijn lectuur te komen. Han Brouwer laat bijvoorbeeld zien dat de Zwolse Johanna Maria Arnoldina van der Ketten (1788-1863), weduwe van de commissaris van politie te Zwolle, haar boeken en periodieken uit verschillende bronnen haalde. Zij was geabonneerd op de *Haarlemsche courant* en de *Zwolsche courant* en het *Handelsblad*. Bij boekhandel Waanders kocht ze haar stichtelijke lectuur en enkele tijdschriften, waaronder het *Journal de Bruxelles*. Bovendien was zij lid van een leesinrichting, van de Algemene Bibliotheek en van het *Leesgezelschap van Doornik*. Er is sprake van een taakverdeling. De alledaagse gebruikslectuur haalde ze bij de boekhandel, tijdschriften en moderne letterkunde verkrijgt ze via het leesgezelschap en de meer algemeen-vormende en populair-wetenschappelijke werken haalt ze bij de bibliotheek. Welke functie de leesinrichting vervulde is onbekend.⁶⁰ Het onderzoek van Kloek en Mijnhardt naar de leescultuur in Middelburg met behulp van de nagelaten archieven van boekhandel Van Benthem

---

⁵⁵ Ibidem, 98.

⁵⁶ Ibidem, 103.

⁵⁷ Ibidem, 106-107, 111, 112.

⁵⁸ Ibidem, 105.

⁵⁹ Dick Jansen, 'Uitgerekend op intekening. De kwantitatieve ontwikkeling van het leesgezelschap in Nederland, 1781 – 1850.', *De negentiende eeuw* (Leiden 1990), 181-188.

⁶⁰ Brouwer, 'Over omwegen, bestedingspatronen en perspectivistische bronnen.', 175-177.

laat hetzelfde patroon van aanschaf zien. Voor de aanschaf van theologische en stichtelijke lectuur, school- en leerboeken en naslagwerken ging men naar de boekhandel. Voor het lezen van romans, aardrijkskundige en historische werken en tijdschriften werd men meestal lid van een leesgezelschap.

In de negentiende eeuw bestonden vele verschillende typen leesgezelschappen. Er was voor elk wat wils. Zo waren er bijvoorbeeld juristen of dokters die zich verenigden om gezamenlijk interessante vakliteratuur en vaktijdschriften aan te kopen of een aantal vrienden met een gedeelde interesse in poëzie die zelfgemaakte gedichten aan elkaar voordroegen. Ten eerste moet er een onderscheid worden gemaakt tussen een drietal benamingen voor genootschappen die zich bezighouden met de letteren. De leden van een literair genootschap houden zich bezig met de dichtkunde en de welsprekendheid.⁶¹ Het verschil tussen een letterkundig genootschap en een leesgezelschap is dat de leden van een letterkundig genootschap actief zijn. Zij schrijven en publiceren zelf. Leesgezelschappen zijn in dat opzicht passief⁶², zij lezen en discussiëren daar eventueel over.

Een leesgezelschap werd ook wel leeskring of leescirkel genoemd. Het primaire doel was het gezamenlijk aankopen van boeken en tijdschriften waarna deze in vaste volgorde onder de leden werden gecirculeerd. Om dit allemaal in goede banen te leiden werd een bestuur aangesteld en een reglement opgesteld. Nadat alle leden de boeken en tijdschriften hadden gelezen, werden deze van de hand gedaan. Dat kon op verschillende manieren gebeuren. Bijvoorbeeld door een onderlinge verkoop of door ze terug te verkopen aan de boekhandel. Er waren ook leesgezelschappen die besloten de boeken te bewaren. Zij zetten een leesbibliotheek op. Soms werden de boeken dan niet langer rondgestuurd, tijdschriften vaak nog wel. Wilden de leden boeken lezen, dan konden ze deze lenen bij de bibliotheek van het gezelschap.⁶³ Een andere mogelijke organisatievorm voor een gezelschap dat besloot de boeken 'in huis te houden' was dat van het leesmuseum of leeskabinet. Net als bij een leesbibliotheek was deze vereniging gevestigd op een vaste locatie. Vaak was er ruimte vrijgehouden voor een sociëteitsruimte, waar de heren hun pijp of sigaar konden roken en een drankje konden drinken. Het aantal leden van een leesgezelschap bleef in verband met de werkzaamheid vaak rond de vijftien, terwijl een leesmuseum enkele honderden leden kon hebben. Er bestonden ook vakleesmusea, bijvoorbeeld gericht op medische of juridische lectuur.⁶⁴ Leesgezelschappen konden evenzo op een bepaalde beroepsgroep zijn gericht. Omdat leesgezelschappen vaak niet voor vrouwen toegankelijk waren, kwam het ook voor dat zij hun eigen gezelschap oprichtten.

---

⁶¹ W. van den Berg, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw.' in: W. van den Berg en Peter van Zonneveld ed., *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen* (Utrecht 1986), 12-45, aldaar 15-16.

⁶² Kegge-Sprengers, *Chateaubriand en rijstepap*, 13.

⁶³ *Ibidem*, 11-12.

⁶⁴ T.J. van den Berg, 'Van Boekenverzameling tot telegrambericht': *over de ontwikkeling die de Sociëteit Het Leesmuseum (1810) doormaakte tot Handels-Sociëteit (1864-1888) en de plaats die deze instelling innam als sociëteit en als leesinrichting in het Rotterdam van de negentiende eeuw* (Utrecht 1997), 6-7.

2.6. Ten slotte ...

In dit hoofdstuk is het ontstaan en de ontwikkeling van leesgezelschappen besproken. Het doel hiervan was het scheppen van de context waarin het leesgezelschap *de Breeveertien* is ontstaan. De genootschappelijkheid vindt zijn oorsprong in de humanistische traditie van de vijftiende eeuw, maar het begin van dilettantengenootschappen moet geplaatst worden in de late zeventiende eeuw in West-Europa. Toen ontstond de ontwikkeldencultuur. De duidelijkste indicatie hiervoor was de langzame groei van het aantal lezers en genres. Hierdoor en door de verbetering van het distributiesysteem konden de ideeën van de verlichting worden verspreid. Deze ontwikkelingen waren aanleiding tot het oprichten van dilettantengenootschappen. Het rationalistisch gedachtegoed van de verlichting beïnvloedde de burgerlijke manier van leven. De mensen kwamen erachter dat zij hun eigen lot konden bepalen en de samenleving konden vormen naar hun ideeën. Door kennisvergaring kon de burger een nuttig en volwaardig lid van de maatschappij worden want hiermee kon hij meehelpen met het verbeteren van de maatschappij. Kennisvergaring kon het beste in gezelschap van andere burgers gebeuren. Op deze wijze leerde men de goede omgangsvormen en door middel van beschaafde conversatie kwam men tot gedeelde opvattingen en idealen. Sociabiliteit werd derhalve noodzakelijk geacht voor verspreiding van de deugd en de opbouw van een goed functionerende samenleving.

De idee van een maakbare samenleving kwam ook tot stand door het besef dat de toekomst niet langer een logische voortzetting van het verleden was. Dit modern historisch besef ontstond doordat in de tweede helft van de achttiende eeuw veel veranderingen plaatsvonden in de samenleving, zoals de ontdekking van nieuwe continenten en volkeren, waardoor de mensen hun wereldbeeld fundamenteel moesten aanpassen. De mensen zagen dat andere beschavingen minder ver waren ontwikkeld dan de West-Europese en samen met het modern historisch besef leidde dit tot het vooruitgangdenken. Gebaseerd op de lineaire tijdsvisie ontstond het idee dat tijd nuttig besteed diende te worden, ten goede van de samenleving. Volgens de verlichtingstraditie werd het gezelschapsleven een uitstekende tijdsbesteding geacht.

Tenslotte was de ontevredenheid over economische, militaire en politieke achteruitgang van het vaderland een belangrijke impuls voor de genootschapontwikkeling in de Republiek. Door het ontstaan van een nationaal communicatiesysteem kreeg de bevolking een natiebeseef. De beweging voor een nationaal herstel leidde samen met de groei van het aantal lezers en het aantal genres tot een sterke groei van het aantal leesgezelschappen na 1770. Zij bestonden in verschillende vormen maar hadden het samenzijn en het lezen van boeken en tijdschriften als gemene deler.

Hoofdstuk 3: Leesgezelschap *de Breeveertien*

Op woensdag 31 oktober 1832 werd om één uur 's middags in Sociëteit de Harmonie op Wolwevershaven 338 te Dordrecht de allereerste officiële vergadering van het leesgezelschap *de Breeveertien* gehouden. Hoewel het gezelschap enkele malen elders zou vergaderen, kwamen zij meestal bijeen in sociëteit Harmonie. De tien aanwezige mannen hadden zich verzameld om de organisatie van hun genootschap te bespreken. Via een rondvraag werd het lokaal Hof van Holland unaniem gekozen als locatie voor de volgende vergadering en '*... men merkte met genoeg op de Unanimité van dit besluit als een zoo gunstig voorteken van de goede Harmonie der leden onderling*'⁶⁵

Dit hoofdstuk gaat over de organisatie en het beleid van *de Breeveertien*. Het bestuur en de leden worden in hoofdstuk vier besproken terwijl de vraag wat voor soort boeken en tijdschriften werden rondgezonden in hoofdstuk vijf wordt behandeld. In paragraaf één van dit hoofdstuk wordt de oprichting van het gezelschap besproken. Paragraaf twee is gewijd aan de organisatie van de vergaderingen. Het belangrijkste aspect van een leesgezelschap was het boekenbeleid. In paragraaf drie worden achtereenvolgens het kiezen van de te lezen boeken en tijdschriften, de jaarlijkse boekenverkoop en de rondzending van de lectuur behandeld. In paragraaf vier komt het financieel beleid aan de orde en het gezellige gezelschapsleven wordt tenslotte in paragraaf vijf beschreven. Zoals gezegd in paragraaf 1.4. over de vraagstelling zal vanaf dit hoofdstuk *de Breeveertien* worden vergeleken met de leesgezelschappen *Leeslust baart kunde* te Alkmaar 1793-1993, *Legendo Discimus* te 's-Hertogenbosch 1806-1886 en *Nut en Genot* te Sluis die is bestudeerd voor de periode 1861-1878.

3.1. De oprichting

Voor het goede verloop van de eerste officiële vergadering van het gezelschap werd de functie van president eenmalig door de heer Haentgens Decker vervuld. Onder zijn begeleiding werd het nieuwe bestuur gekozen. De heer C.A. Vriesendorp werd gekozen tot quaestor, de heer H. Vriesendorp tot secretaris en de heer J.N. Vriesendorp tot fiscaal. De laatste sloeg die functie echter af waarna S.B.A. Hoofd deze post innam. Een leesgezelschap kon niet functioneren zonder een goede organisatie. Voor het ontwerpen van het huishoudelijk reglement werd een commissie aangesteld. De heren S. Vos, fiscaal S.B.A. Hoofd, quaestor C.A. Vriesendorp en secretaris H. Vriesendorp namen hierin plaats. Zij kregen de opdracht om hier de volgende vergadering rapport over uit te brengen. Verder werd besloten om dan ook de zinspreuk waaronder het gezelschap zou bestaan te bepalen. De leden werden

---

⁶⁵ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858, inv. nr. 1, 31-10-1832.

verzocht daarover na te denken. Nadat de heer Haentgens Decker het presidium aan de nieuwe quaestor had overgegeven werd de vergadering gesloten.⁶⁶

Op donderdag 22 november 1832 kwamen de leden bijeen in het lokaal Hof van Holland. Het belangrijkste punt van deze vergadering was het ontwerp van het huishoudelijk reglement. Nadat de hiervoor aangestelde commissie rapport had uitgebracht werd hun ontwerp artikel na artikel bediscussieerd en met maar enkele aanpassingen aangenomen. Secretaris H. Vriesendorp zou er zorg voor dragen dat elk lid hiervan een exemplaar zou krijgen. Helaas is hiervan geen enkele exemplaar aanwezig in het archief. Het tweede belangrijke punt op de agenda was het kiezen van een naam. Ieder lid kwam met een voorstel en zoals inmiddels bekend is werd gekozen om verder te gaan onder het motto *de Breeveertien*. Dit was geen typische naam voor een leesgezelschap. In veel namen waren de kernwoorden deugdzaamheid en kennisverwerving terug te vinden, maar naarmate de negentiende eeuw vorderde werden de namen 'speelser'. In 1793 werd *Leeslust baart kunde* opgericht en de betekenis van *Legendo Discimus* (1806) is 'wij leren door te lezen'. Van de leden van *Nut en Genot* te Sluis (1861) is direct duidelijk dat zij gezelligheid hoog in het vaandel hadden staan. Met het kiezen van *de Breeveertien* als naam, was het gezelligheidsaspect van de vereniging een feit. Dat werd nog eens benadrukt door het besluit dat het de leden was toegestaan om bij de diners en soupers van het gezelschap ook vreemdelingen en familieleden te introduceren die buiten de stad woonachtig waren. Als laatste kwam men overeen om het aantal gewone leden niet hoger te laten worden dan veertien, als meest overeenkomend met de naam van het gezelschap.⁶⁷

3.2. De vergaderingen

Hoewel de vergaderdata van *de Breeveertien* op het eerste gezicht behoorlijk onregelmatig leken, werd bij bestudering van de notulen duidelijk dat er toch een door de leden afgesproken patroon bestond. Elk jaar vonden twee gewone vergaderingen plaats en een zomervergadering. Daarnaast konden de leden bijeen worden geroepen voor een buitengewone vergadering. Het bijeen roepen van de leden gebeurde met behulp van een oproepingsbiljet dat door de secretaris onder de leden werd verspreid.

Elke gewone vergadering kende een vaste agenda. De quaestor opende de vergadering, waarna werd aangetekend welke leden aanwezig of absent waren en wie te laat was. Daarnaast werd gecontroleerd of iedereen zijn aantekenboekje bij zich had. Het was belangrijk om dit allemaal bij te houden omdat diegenen die absent of te laat waren of hun aantekenboekje hadden vergeten een boete moesten betalen. Vervolgens werden de notulen van de vorige vergadering gelezen en goed gekeurd. Na deze openingsactiviteiten volgden de agendapunten van de betreffende vergadering, waarna ze nog nableven voor de gezelligheid. De vergadering kon gevolgd worden door een diner of souper,

---

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem, 22-11-1832.

maar dit kon ook een week ervoor of erna gehouden worden. Elke vergadering van het jaar kende vaste agendapunten die alleen dan werden besproken. Zaken die daarentegen elke gewone vergadering aan de orde konden komen waren het voorstellen en aannemen van nieuwe leden en van eventueel aan te schaffen titels.

De belangrijkste vergadering van het jaar werd in april of mei gehouden en werd ook wel de voorjaarsvergadering genoemd. Deze gewone vergadering kende drie belangrijke agendapunten. Ten eerste vond de boekenverkoop plaats, ten tweede werden de maandwerken besproken en ten derde trad het bestuur af waarna een nieuw bestuur werd gekozen. De tweede gewone vergadering van het jaar werd in december of januari gehouden en daarom ook wel de wintervergadering genoemd. Naast de bespreking van tussentijds opgekomen zaken legde de secretaris financiële verantwoording af.

De zomervergadering moest volgens het reglement georganiseerd worden door de fiscaal. Het vond evenwel alleen doorgang als er genoeg leden tegenwoordig konden zijn. Het werd vooral als een gezellige bijeenkomst beschouwd en er werden dan ook geen notulen van bijgehouden. Voor de zomervergadering van 16 juli 1840 werd bijvoorbeeld besloten dat de leden met hun introducé om 11.00 uur zouden verzamelen bij lokaal Hof van Holland, om vanaf daar een tour door de omgeving te maken. De boete voor te laat komen werd gesteld op ‘een fijne fles’ ter waarde van twee gulden. Het diner zou om 16.00 uur plaatsvinden in het Hof van Holland.⁶⁸ Konden er niet voldoende leden aanwezig zijn of was de belangstelling te gering dan werd ook geen poging gedaan om de zomervergadering op een ander tijdstip te laten plaatsvinden. Dat het in 1866 niet kon doorgaan⁶⁹ had evenwel niets met geringe belangstelling te maken. Dat jaar werd Dordrecht getroffen door  en van de ergste epidemieën van cholera in haar geschiedenis waarbij meer dan 400 mensen stierven.⁷⁰

De buitengewone vergaderingen vonden het hele jaar door plaats. Zij werden voornamelijk gehouden voor het vaststellen van de datum van de winter- of zomervergadering. In december 1838 werden de leden bijeen geroepen om de maandwerken te bediscussiëren zodat enkele eventueel nog voor het begin van een nieuwe jaargang konden worden afgeschaft.⁷¹ Op 11 januari 1841 werd de buitengewone vergadering niet alleen gebruikt voor het vaststellen van de datum voor het diner, maar ook omdat veel leden zich beklagden over het niet altijd op tijd doorgeven van de boeken.⁷²

3.2.1. Reglementswijzigingen

De vergaderdata waren niet naar wens van de leden. Tijdens de vergadering van 6 april 1843 werd daarom besloten dat de vergaderingen van januari, juni en oktober werden afgeschaft. Bij de bestudering van de notulen werd inderdaad duidelijk dat het patroon van de gehouden vergaderingen onregelmatig verliep en dat de vergaderingen meestal niet in deze maanden plaatsvonden. Er werd

---

⁶⁸ Ibidem, 16-7-1840.

⁶⁹ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 – 1900, inv. nr. 2, 15-11-1866.

⁷⁰ Pim Kooij en Vincent Sloebe ed., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000*. (Hilversum 2000), 233.

⁷¹ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858, inv. nr. 1, ?-12-1838.

⁷² Ibidem, 11-01-1841.

unaniem overeengekomen dat de vergadering van april, waarin de boekenverkoop plaatsvond, aan te houden. Daarnaast zou er voortaan elke eerste donderdag van november een vergadering plaatsvinden voor de bespreking van de maandwerken. Beide vergaderingen zouden gevolgd worden door een diner of souper. De gewone leden waren verplicht om bij elke vergadering aanwezig te zijn en moesten bij absentie altijd het couvert betalen.⁷³ Een jaar later, op 4 april 1844, werd dit besluit op voorstel van de heer Vos in zoverre gewijzigd dat ingeval de vergadering van november geen doorgang zou hebben er acht dagen later 's morgens een vergadering zou worden gehouden om te beslissen over de continuatie van de maandwerken.⁷⁴ Deze wijziging was een direct gevolg van het feit dat er in november 1843 geen vergadering had plaatsgevonden.

De consequentie van deze wijzigingen was dat het patroon van de gehouden vergaderingen in vergelijking met de periode daarvoor opmerkelijk regelmatig was. Tijdens de vergadering van 4 november 1858 bepaalden de leden dat de wintervergadering voortaan gevolgd zou worden door iets te blijven nuttigen, *Nabroodje* genaamd.⁷⁵ Zelden werd van bepaalde vergaderdata afgeweken, maar fiscaal A.J. Verbeek van der Sande vond het toch nodig om op 21 april 1864 voor te stellen niet meer van de volgens de wet bepaalde vergaderdata af te wijken. Zijn voorstel werd aangenomen⁷⁶, waaruit wel blijkt dat het voor de leden heel belangrijk was om afspraken na te komen. Een ander gevolg was dat het nagenoeg afgelopen was met de buitengewone vergaderingen. Zoals gezegd werden deze voorheen voornamelijk gebruikt om de datum van de volgende vergadering te bepalen, maar dat was niet langer nodig. De eerstvolgende buitengewone vergadering die werd gehouden vond pas plaats op 4 februari 1875 om te stemmen over het wel of niet aannemen van een nieuw lid.⁷⁷ Dat er maar weinig buitengewone vergaderingen werden georganiseerd kwam waarschijnlijk doordat er vaker van de rondzendingslijst gebruik gemaakt om de leden te laten stemmen over een nieuw lid of voorstel. Het hiervoor besproken voorstel van de heer A.J. Verbeek van der Sande werd ook op deze manier bekend gemaakt onder de leden.

Een volgende wijziging met betrekking tot de vergaderingen werd aangenomen op 1 november 1870. Het aftreden en de wederbenoeming van het bestuur vond voortaan plaats tijdens de vergadering in november in plaats van die in april.⁷⁸ De laatste wijzigingen werden tenslotte met het nieuwe reglement van 1871 aangenomen. De eerste gewone vergadering vond voortaan plaats in de eerste helft van mei. Tijdens deze vergadering werd de boekenverkoop gehouden. De tweede gewone vergadering werd voortaan gehouden in de eerste helft van november, waarin werd beraadslaagd over de te lezen tijdschriften, de secretaris financiële verantwoording aflegde en een nieuw bestuur werd

---

⁷³ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858, inv. nr. 1, 6-4-1843.

⁷⁴ *Ibidem*, 4-4-1844.

⁷⁵ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 – 1900, inv. nr. 2, 4-11-1858.

⁷⁶ *Ibidem*, 21-4-1864.

⁷⁷ *Ibidem*, 4-2-1875.

⁷⁸ *Ibidem*, 1-11-1870.

gekozen. Er werd zelfs vastgelegd dat beide vergaderingen voortaan om acht uur 's avonds zouden beginnen en gevolgd zouden worden door het gezellig samenzijn *Nabroodje*.⁷⁹

3.2.2. In vergelijking ...

Leeslust baart kunde hield per jaar vier gewone vergaderingen, telkens op de derde woensdag van februari, mei, augustus en november. De overige maanden hielden ze elke tweede woensdag een buitengewone vergadering. Elke gewone vergadering verliep volgens een bepaald patroon. Allereerst werd door de fiscaal gecontroleerd wie van de leden te laat of absent was, waarna hij de 'nummerboekjes' controleerde waarin de leden de rondzending bijhielden. Hierna werden de boeken die het vorige kwartaal waren rondgezonden via een door de vendumeester geleidde veiling verkocht. Als laatste konden de leden boeken ter rondzending voorstellen en werden de tijdschriften besproken.⁸⁰

Bij *Legendo Discimus* leidde de president de vergaderingen. De leden werden via een oproepingsbiljet op de hoogte gesteld van de datum en het tijdstip van de volgende vergadering. De gewone vergaderingen werden elke maand op volgorde bij één van de leden thuis gehouden. Vanaf eind jaren veertig nam het aantal vergaderingen af en in het laatste decennium van haar bestaan kwam men alleen nog bijeen voor de boekverkopingen. De gewone vergaderingen werden voornamelijk gehouden om de te lezen lectuur te bespreken. Buitengewone vergaderingen werden georganiseerd voor de verkiezing van een nieuw bestuur, voor de boekverkoop of voor het houden van een diner of souper.⁸¹

Nut en Genot vergaderde vier maal per jaar telkens op de eerste maandag van de maanden februari, juni, oktober en december. De leden werden minstens 48 uur van tevoren hiervan op de hoogte gesteld. Zij vergaderden op volgorde van de leeslijst bij één van de leden thuis. Naast deze gewone vergaderingen kon de voorzitter ook buitengewone vergaderingen bijeen roepen. De vergaderdata werden verschillende malen gewijzigd. Tijdens de vergadering van 4 februari 1867 werd bijvoorbeeld besloten de vergaderingen te houden op de maandag het dichtst bij volle maan, zodat de leden wonende buiten Sluis niet in het donker hun weg naar huis hoefden te vinden. Tijdens de eerste vergadering van het jaar werd de boekverkoop gehouden en vond de wisseling van het bestuur plaats. In de periode 1861 – 1878 werden tien zomervergaderingen buiten Sluis gehouden. Deze vergaderingen werden gecombineerd met een uitje, maar er werd evenzeer altijd formeel vergaderd.⁸²

---

⁷⁹ Ibidem, 21-4-1871.

⁸⁰ van der Bijl, *Leeslust baart kunde*, 21, 40-41.

⁸¹ Kegge-Sprengers, *Chateaubriand en rijstepap*, 30-33.

⁸² de Grip, *'Nut en Genot' te Sluis*, 44-46.

3.3. Het boekenbeleid

De boeken en tijdschriften die door het gezelschap werden gelezen waren het belangrijkste onderwerp dat op de vergaderingen werd besproken, alhoewel het niet elke vergadering ter sprake kwam. Het soort boeken en tijdschriften dat door de vereniging werd aangeschaft wordt in deze paragraaf niet besproken. Dat komt in hoofdstuk vijf uitgebreid aan de orde. Hier gaat het om de organisatie eromheen.

3.3.1. Het kiezen van de boeken en tijdschriften

Op de vergadering van 7 januari 1833 werd voor het eerst over de te lezen lectuur gesproken.⁸³ Het aannemen, aanhouden en wegstemmen van tijdschriften werd door de leden gezamenlijk bepaald middels stemming. Een gekozen tijdschrift was derhalve niet altijd naar de zin van ieder lid en evenzo kon het zijn dat een door hem voorgesteld tijdschrift niet werd aangenomen. Was een lid niet op de vergadering aanwezig, dan ging zijn stem verloren. In de notulen van 11 juni 1862 was te lezen dat de heer Brunner het betreurde dat de vergadering daarvoor zoveel maandwerken waren afgeschaft. Hij was toen niet aanwezig en had zijn stem niet kunnen doen gelden.⁸⁴ Vanaf 21 april 1871 werden de tijdschriften alleen nog op de vergadering van november behandeld. Het voordeel hiervan was dat eventueel weggestemde tijdschriften nog voor het begin van een nieuwe jaargang konden worden opgezegd.⁸⁵

In tegenstelling tot het keuzebeleid betreffende de tijdschriften lag de beslissende stem bij de boekenkeuze niet bij de leden gezamenlijk maar bij de quaestor. Elke vergadering konden de leden titels voorstellen, maar de quaestor zocht de boeken uit die werden aangeschaft om rond te zenden onder de leden. Zo heel af en toe werd het ook aan hem overgelaten om een tijdschrift te kiezen. Hiertoe werd bijvoorbeeld besloten tijdens de vergadering van 1 december 1870. Al drie maanden lang konden in verband met de oorlog tussen Frankrijk en Pruisen geen tijdschriften uit Parijs worden verzonden. Er werd besloten dat als dit met nieuwjaar nog steeds zo was de Franse tijdschriften *Revue des deux mondes* en *Illustration en Musee des familles* zouden worden afgeschaft. Quaestor H. Vriesendorp Jr. werd de opdracht gegeven hier dan een Belgisch of ander tijdschrift voor in de plaats te nemen.⁸⁶

---

⁸³ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858, inv. nr. 1, 7-1-1833.

⁸⁴ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 – 1900, inv. nr. 2, 11-6-1862.

⁸⁵ *Ibidem*, 21-4-1871.

⁸⁶ *Ibidem*, 1-12-1870.

3.3.2. De jaarlijkse boekenverkoop

Elk jaar werden de gelezen boeken en tijdschriften bij opbod onder de leden verkocht. Hiervoor waren twee redenen. Ten eerste had dit leesgezelschap geen eigen onderkomen. Ze hadden geen ruimte en ook niet de wil om een eigen bibliotheek te stichten. Ten tweede kon met het hier opgebrachte geld een deel van de nieuw aan te kopen boeken en tijdschriften worden bekostigd. De boeken en tijdschriften werden bij opbod verkocht. Kennelijk verliep dit nogal onordelijk, want in de vergadering van 7 april 1836 werd besloten dat dit in absolute stilte diende te gebeuren.⁸⁷ Een lid mocht alleen spreken als hij een bod wilde doen. Werd er toch gesproken, dan werd dit als een bod beschouwd en het schuldige lid werd geacht zich hieraan te houden. De leden waren niet verplicht een aankoop te doen en niet alle titels werden verkocht. Artikel vijf van het nieuwe reglement van 1871 laat zien dat een speciale regeling was getroffen voor de verkoop van de tijdschriften. De koper van de vorige jaargang van een bepaald tijdschrift had recht op alle volgende jaargangen hiervan voor dezelfde prijs. Wilde een ander lid de betreffende jaargang kopen dan moest hij dit bedrag verhogen met de helft, waarna elk lid boven die verhoogde som kon opbieden. Zo ging het recht op een tijdschrift over op een andere koper indien de eerste koper niet bereid was de verhoogde prijs te betalen.⁸⁸

Artikel vijf maakte eveneens duidelijk dat *de Breeveertien* afspraken maakte met de leveranciers van hun boeken en tijdschriften over het terug nemen van het aangekochte materiaal.⁸⁹ In de notulen werd daar voor het eerst aantekening van gemaakt bij de vergadering van 19 mei 1873. Door boekhandelaar Morks werd een deel van de lectuur terug genomen tegen één derde van de oorspronkelijke waarde.⁹⁰ Het is onduidelijk wie de eerste keus had bij het kopen van de boeken en tijdschriften, de leden of boekhandelaar C. Morks. Vermoedelijk was dit de boekhandelaar, omdat hij redelijkerwijs gezien alleen de boeken en tijdschriften terug wilde kopen welke hij weer kon verhandelen. Aan het begin van de negentiende eeuw kon een lage of verlaagde prijs erop duiden dat het boek slecht geschreven of vertaald was. De prijs werd gezien als de uitdrukking in geld van de innerlijke waarde van het boek. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam daar heel langzaam verandering in, waardoor ook de tweedehands boekenhandel kon opbloeien. Dit was waarschijnlijk de reden dat pas in de notulen van 1873 de terugverkoop van de boeken aan Morks werd vermeld. Daarvoor werd dit niet respectabel geacht voor een boekhandelaar.⁹¹ Dat de prijs van de boeken omlaag ging werd duidelijk bij het lezen van de notulen van 27 november 1878. Quaestor H. Vriesendorp Jr. deelde mee dat boekhandelaar Morks het volgende jaar niet meer voor één derde van de prijs kon terug nemen, maar nog maar voor 20 procent van de aankoopprijs. Na enige discussie

---

⁸⁷ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832–1858, inv. nr. 1, 7-4-1836.

⁸⁸ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858–1900, inv. nr. 2, 21-4-1871.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858–1900, inv. nr. 2, 19-5-1873.

⁹¹ Lisa Kuitert, 'De second-hand handel. Een doorbraak op het gebied van goedkope literatuur.' in: *De negentiende eeuw 15* (Amsterdam 1991), 185-202, aldaar 186, 189, 199.

werd besloten om het bod aan te nemen, als hij bij een andere boekhandelaar geen betere voorwaarden kon bedingen.⁹² In de vergadering van 9 mei 1879 deelde de quaestor mee dat hij met Morks was overeengekomen dat de boeken voortaan tegen 25 procent van de aankoop prijs werden terug genomen.⁹³

3.3.3. De rondzending van de lectuur

De boeken en tijdschriften werden onder de leden rondgezonden in de volgorde waarop zij op de verzendingslijst stonden. Elk jaar werd er een nieuwe leeslijst gemaakt. De plaatsen bovenaan de lijst waren gereserveerd voor het bestuur. De lectuur die zij kregen zag er daarom nog goed uit en was nog actueel. Trad een lid uit het bestuur dan kwam hij weer op zijn oude plaats op de lijst te staan. Het lid onderaan de lijst was het slechtste af. De lectuur was dan al door gemiddeld veertien gezinnen ter hand genomen en gelezen. Waarschijnlijk maakten leesgezelschappen in de achttiende eeuw zich minder zorgen over de actualiteit, maar in de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond langzaam een actualisering van de interesse van de lezersgroep. Hoewel het onderzoek naar de lezersrevolutie in die periode niet zozeer een toename van het aantal genres heeft aangetoond, was er volgens Arianne Baggerman wel sprake van een stijging van het aantal actuele titels in de oude genres.⁹⁴ In de negentiende eeuw zal het belang van actualiteit alleen maar zijn toegenomen. Een klacht van de heer Donkersloot illustreert dit. Hij klaagde op 16 april 1868 over het feit dat populaire boeken zo laat werden rondgezonden. De reden die secretaris C. Vriesendorp hem hiervoor gaf was dat volgens het reglement de boeken niet mochten worden rondgezonden voordat het werk geheel uit was gegeven. In de negentiende eeuw was het namelijk gebruikelijk dat een roman in meerdere delen werd uitgegeven. Er werd besloten om deze wet te wijzigen en voortaan zou bij een dergelijk werk het eerste deel direct na verschijning worden rondgezonden.⁹⁵

Eén van de meest voorkomende problemen bij de rondzending was de slechte staat waarin de lectuur werd ontvangen. Een maatregel waaruit blijkt dat de boeken op het laatst in mindere staat verkeerden werd op 6 april 1843 aangenomen. Voortaan werden vóór de boekverkoop eerst op kosten van het leesgezelschap de boeken gerestaureerd en op orde gebracht.⁹⁶ Ten behoeve van het behoud van de maandwerken werd op voorstel van de heer Donkersloot tijdens de vergadering van 23 april 1863 besloten om de maandwerken voortaan in een portefeuille rond te zenden. Het niet op tijd doorgeven van de lectuur was ook een klacht die vaak werd geuit. Het tweede voorstel van de heer Donkersloot om in verband met de slordige verzending een knecht hiervoor aan te stellen werd niet aangenomen. Wel werd na enige discussie op voorstel van de heer H. Vriesendorp als proefjaar op de lijsten van verzending de datums ingevuld waarop ieder lid verplicht was om de boeken te

---

⁹² SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 –1900, inv. nr. 2, 27-11-1878.

⁹³ Ibidem, 9-5-1879.

⁹⁴ Baggerman, *Een lot uit de loterij.*, 75-77.

⁹⁵ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 –1900, inv. nr. 2, 16-4-1868.

⁹⁶ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858, inv. nr. 1, 6-4-1843.

verzenden.⁹⁷ De regelmaat waarmee de lectuur naar het volgende lid werd verzonden, verschilde per boek en ook per tijdschrift onderling. Waarschijnlijk was elk boek en tijdschrift voorzien van een inlegvel waarop de leden konden zien hoelang ze het in bezit mochten houden. De rondzending werd gecontroleerd met behulp van een aantekenboekje. Elk lid moest hierin aantekenen wanneer hij zijn lectuur kreeg en wat hij allemaal kreeg. Elk lid was verplicht om zijn aantekenboekje mee te nemen naar de gewone vergaderingen, zodat gecontroleerd kon worden of alles op tijd werd rondgezonden en of er geen boeken en tijdschriften werden vermist of waren beschadigd.

Pas bij het lezen van het nieuw aangenomen reglement van 21 april 1871 werd precies duidelijk hoe de verzending in zijn werk ging. Het is echter niet ondenkbaar dat hier werd besloten om de verzending op een andere manier dan voorheen te organiseren. Boeken werden eenmaal per week en tijdschriften tweemaal per week rondgezonden. Bij lectuur van grote omvang kon de quaestor besluiten tot een langere leestijd. De leden moesten de verzending aantekenen op de leeslijsten en in hun aantekenboekje om zo een goede rondzending te doen waarborgen.⁹⁸

3.3.4. In vergelijking ...

Van het leesgezelschap *Leeslust baart kunde* wie verantwoordelijk was voor de lectuurkeuze; de leden, het bestuur of beide samen. De leden konden elke vergadering een boek aanbevelen, maar dat betekende wel dat zij garant stonden voor de helft van de inkoopprijs. Stelde een lid een serie voor, dan betaalde hij ook voor de volgende delen de helft van de inkoopprijs. De boekenverkoop vond vier keer per jaar plaats en was daarmee een vast onderdeel van de gewone vergaderingen. Ter controle van de rondzending hielden de leden een nummerboekje bij, zodat gecontroleerd kon worden of de lectuur op tijd en zonder gebreken werd doorgegeven aan het volgende lid op de leeslijst.⁹⁹

De leden van *Legendo Discimus* konden elke gewone vergadering boeken en tijdschriften voorstellen. De uiteindelijke keuze van de lectuur lag niet enkel bij het bestuur. Een potentiële aankoop van een boek of tijdschrift ging alleen door wanneer tweederde van de leden voor stemde. Vanaf 1821 werd het stemmen verplaatst naar de daarop volgende vergadering, zodat de leden de tijd hadden om na te denken over de voorgestelde titels. Om het financieel risico in te perken werd in 1825 besloten dat de leden wanneer zij meer dan één boek voorstelden de helft van de aankoopprijs moesten betalen. Bovendien moest een meerderheid van de vergadering instemmen met de voorgestelde grote aankoop. Volgens het reglement diende er elk jaar in april een boekverkoop plaats te vinden ten huize van de commissarisdirecteur. In de praktijk gebeurde dit meestal op andere data en vaak ook meerdere keren per jaar. Ter controlering van de rondzending waren de leden verplicht een aantekenboekje bij te houden.¹⁰⁰

---

⁹⁷ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 –1900, inv. nr. 2, 23-4-1863.

⁹⁸ Ibidem, 21-4-1871.

⁹⁹ van der Bijl, *Leeslust baart kunde*, 21.

¹⁰⁰ Kegge-Sprengers, *Chateaubriand en rijstepap*, 32-33.

Bij *Nut en Genot* was de secretaris verantwoordelijk voor het boekenbeleid. Hij zorgde voor de tijdige verzending van de boeken en tijdschriften en voor de bewaring ervan nadat de lectuur helemaal rond was geweest. Het bestuur was verantwoordelijk voor de keuze van de lectuur, maar de leden konden tijdens de vergaderingen wel bepaalde werken voorstellen. De boekenverkoop vond plaats na het einde van een leesjaar met als doel de aankoop van nieuwe lectuur te financieren. De leden waren niet verplicht een bod uit te brengen. In 1870 werd besloten dat ter kennisgeving van de te verkopen titels een lijst hiervan onder de leden zou worden rondgezonden. Het bestuur bepaalde de leestijd per lid voor de boeken en tijdschriften. Een lid kreeg elke drie tot zeven dagen een tijdschrift en elke maand een roman. De rondzending werd gecontroleerd door alle leden een aantekenboekje bij te laten houden.¹⁰¹

3.4. Het financieel beleid

Het financieel beleid van *de Breeveertien* was enkel en alleen gericht op het bijeen brengen van voldoende geld voor de aankoop van boeken en tijdschriften. Er was geen maximum bedrag vastgesteld waarvoor lectuur mocht worden aangekocht. De kosten van de boeken en tijdschriften werd voornamelijk gedragen door de contributie van de leden. De contributie werd na het eindigen van het huishoudelijk jaar berekend op basis van de inkomsten en uitgaven. Het tekort werd gedeeld door het getal aan gewone leden. Dit bedrag aan contributie kon derhalve per jaar verschillen en was voornamelijk afhankelijk van de hoeveelheid boeken en tijdschriften die werden aangeschaft, de ingekomen boetes en het aantal damesleden.

Tabel 1: *Contributie (in guldens) per jaar betaald door de heren leden 1845 – 1870*

jaar	contributie	jaar	contributie	jaar	contributie
1845	3,60	1853	14,05	1863	12,30
1846	9,25	1854	14,15	1864	13,45
1847	8,30	1855	11,70	1865	14,00
1848	11,75	1856	15,40	1866	14,00
1849	12,00	1857	15,65	1867	14,90
1850	14,55	1859	16,45	1868	14,70
1851	14,80	1860	16,95	1869	15,00
1852	13,60	1862	12,15	1870	14,75

Bron: SAD, *de Breeveertien*, Lijsten houdende een overzicht van de aan de leden verkochte boeken en tijdschriften 1845 – 1914 (lijsten), inv. nr. 59 en 60.

¹⁰¹ de Grip, '*Nut en Genot*' te *Sluis*, 28, 30-31, 34, 36, 38, 41.

In bovenstaande tabel staat de jaarlijks door de heren betaalde contributie voor de periode 1845 – 1870. De gegevens zijn gemaakt met behulp van de eindejaarsbalansen geschreven op de boekenlijsten opgesteld voor de jaarlijkse boekenverkoop.¹⁰² Hieruit valt af te lezen dat de damesleden in de jaren 1845 tot en met 1847 slechter af waren dan de herenleden. Damesleden werden namelijk ontzien. Tegen betaling van de gewone contributie werden ze opgenomen in de reguliere verzending van boeken, maar wensten zij onderaan de lijst te blijven staan dan hoefden ze slechts tien gulden te betalen. De reden dat de heren in de jaren 1845 tot en met 1847 relatief weinig contributie hoefden te betalen, kwam doordat het gezelschap in deze periode relatief veel damesleden had (zie tabel twee). Voor de overige jaren betaalden de leden gemiddeld 14,11 gulden contributie.

Tabel 2: *Aantal heren- en damesleden per jaar, 1845 – 1870*

jaar	heren	dames	jaar	heren	dames	jaar	heren	dames
1845	15	12	1853	17	4	1863	15	1
1846	14	13	1854	17	3	1864	16	1
1847	14	12	1855	16	3	1865	14	1
1848	15	7	1856	16	2	1866	15	2
1849	17	5	1857	15	2	1867	15	2
1850	15	5	1858	15	3	1868	16	2
1851	16	5	1859	14	3	1869	16	2
1852	17	5	1860	12	1	1870	13	3

Bron: SAD, *de Breeveertien*, lijsten, inv. nr. 59 en 60.

Er werd voor gezorgd dat de contributie van de heren niet te veel zou toenemen. Tijdens de vergadering van 20 november 1862 vroegen de leden aan de quaestor de wekelijkse verzending van de romans te wijzigen. Door de vermeerdering van het aantal maandwerken zou anders de contributie te hoog oplopen.¹⁰³ Leden die na aanvang van het leesjaar werden aangenomen betaalden alleen contributie over het aantal maanden dat ze lid waren. De kosten voor de diners en soupers en voor de uitjes werden niet door het gezelschap als geheel betaald maar door de dan aanwezige leden.

Een ander deel van de financiële opbrengsten kwam uit de jaarlijkse boekenverkoop en uit de teruggenomen boeken door boekhandelaar C. Morks. Hier moest de kosten voor de restauratie van de boeken worden afgetrokken. Een groot deel van de kosten voor leden bestond evenwel uit boetes. De fiscaal was verantwoordelijk voor het bijhouden en het innen van de boetes. Het boetesysteem zorgde ervoor dat de financiële organisatie van het gezelschap haast een opvoedkundig karakter had want wie

¹⁰² SAD, *de Breeveertien*, lijsten, inv. nr. 59 en 60, 1845 t/m 1870.

¹⁰³ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 –1900, inv. nr. 2, 20-11-1862.

zich niet goed gedroeg werd gestraft. Zoals beschreven in paragraaf 2.2. werd een gezelschap inderdaad als de ideale plek gezien voor het leren van de goede omgangsvormen en het beoefenen van de deugd. Zeker in het begin van het bestaan van het leesgezelschap waren ze zeer standvastig in. Op de vergadering van 16 december 1836 werd besloten om alle leden die de vorige vergadering present waren, toch een boete te geven, omdat ze wel allemaal te laat waren.¹⁰⁴ De boete voor afwezigheid bij de jaarlijkse boekenverkoop was hoger voor absentie bij een andere vergadering. Volgens het besluit van 23 mei 1834 moest een lid voor te laat komen één gulden betalen en voor gehele absentie drie gulden. Alleen bij hoge uitzondering werd een lid niet beboet.¹⁰⁵ Op 7 mei 1841 kon dokter N. Rovers niet aanwezig zijn, maar aangezien hij herstellende was van een zware ziekte werd hij niet beboet.¹⁰⁶ Op voorstel van de heer Vos van Hagestein werden er op 5 mei 1858 ook geen leden beboet om reden dat deze dag niet de wettige dag was.¹⁰⁷ Andere redenen waarvoor een lid beboet kon worden was het vergeten van het aantekenboekje en het te laat doorgeven van de rond te zenden lectuur aan het volgende lid. De straf voor het niet betalen van de boeten was zwaar. Het betreffende lid dat een schuld van drie gulden of meer had verloor zijn leesbeurt en werd achteraan de rondzendingslijst geplaatst.

In tabel drie op de volgende pagina staan de inkomsten aan boetes per jaar, die aardig konden oplopen. Na 1857 is er geen informatie meer over het totaal aan boetes omdat het niet langer een post in de eindrekening was. In de notulen werd er geen notitie meer over gemaakt. Het nieuw opgestelde reglement van 1871 bevatte geen artikel opgesteld over boeten. De enige strafmaatregel werd genoemd in artikel tien. Een lid dat 12 maal de lectuur te laat doorgaf aan het volgende lid werd in het nieuwe jaar onder aan het lid geplaatst dat op hem volgde. Het bijwonen van de vergadering werd niet verplicht gesteld.¹⁰⁸ Het is dus heel goed mogelijk dat er werd besloten om het boetesysteem op te heffen, al konden de boetes een aanzienlijk bedrag opleveren. Het is onduidelijk waarom er geen boetes meer werden gegeven, maar waarschijnlijk wilden ze het gezelschap een meer vrijblijvend karakter geven.

---

¹⁰⁴ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 –1858, inv. nr. 1, 6-12-1836.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 23-5-1834.

¹⁰⁶ *Ibidem*, 7-5-1841.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 5-5-1858.

¹⁰⁸ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 – 1900, inv. nr. 2, 21-4-1878.

Tabel 3: Totaal aan boeten (in guldens) per jaar 1845 – 1857			
jaar	bedrag	jaar	bedrag
1845	13,10	1852	22,90
1846	10,55	1853	25,90
1847	13,20	1854	8,90
1848	12,85	1855	27,80
1849	11,85	1856	5,80
1850	8,00	1857	4,70
1851	20,60		
Bron: SAD, <i>de Breeveertien</i> , lijsten, inv. nr. 59 en 60.			

3.4.1. In vergelijking ...

Het Alkmaarse leesgezelschap *Leeslust baart kunde* kende een uitgebreid boetesysteem waarvoor de fiscaal verantwoordelijk was. Nieuwe leden moesten een entreegeld betalen ter hoogte van één zestiende van het bedrag in kas. De contributie werd elk kwartaal berekend na de boekenverkoop door het tekort in kas door het aantal leden te delen. In de loop van haar bestaan steeg de contributie geleidelijk. In de periode 1830 – 1839 bedroeg het gemiddeld f6,12 en in de periode 1870 – 1879 f8,47. Om de kosten niet te hoog op te laten lopen probeerden ze de lectuur zo goedkoop mogelijk aan te schaffen en gingen ze in 1824 een relatie aan met de Amsterdamse leesbibliotheek om voor een lage prijs aan lectuur te kunnen komen.¹⁰⁹

De leden van *Legendo Discimus* betaalden een entreegeld van vijf gulden en vijf stuivers. De jaarlijkse contributie werd niet berekend op basis van het tekort aan het einde van het jaar, maar werd vastgesteld op negen gulden per lid. Het gevolg hiervan was dat men in 1815 aan het einde van het jaar f 214,- over had in kas. Men besloot dit bedrag onder de leden te verdelen. Pas in 1862 werd de contributie voor de eerste maal verhoogd en in 1880 bedroeg het f 17,50. *Legendo Discimus* kende een uitgebreid boetesysteem en het was niet ongewoon dat de leden met argumentatie hier onderuit probeerden te komen. Met de jaren werd het opgebrachte bedrag aan boetes lager. In 1807 kwam dat op f 24,50 bij een aantal van 14 leden, en in 1870 op f 0,30 bij een aantal van 12 leden. De reden hiervoor is onbekend, maar in de notulen werden niet langer discussies over opgelegde boeten opgeschreven.¹¹⁰

De contributie werd bij *Nut en Genot* na het einde van een leesjaar berekend door het tekort aan financiën te delen door het aantal leden. Per jaar werd voor een vastgesteld budget boeken en tijdschriften aangekocht. In de loop van jaren steeg het budget en daarmee ook de hoogte van de contributie. In 1863 moest f5,50 aan contributie betaald worden en in 1878 al f 10,40. De prijs was een belangrijke afwegingsfactor bij de aanschaf. Was er een goedkopere editie beschikbaar dan werd

¹⁰⁹ van der Bijl, *Leeslust baart kunde*, 21, 40-41, 58.

¹¹⁰ Kegge-Sprengers, *Chateaubriand en rijstepap*, 28, 33-35.

daarvoor gekozen. Een lid die tijdens de vergadering een boek ter lezing voorstelde, stelde zich garant voor de één derde van de aankoopprijs. De andere inkomstenbronnen waren de jaarlijkse boekenverkoop en de boetes. Gemiddeld moest er per vergadering gemiddeld f 2,59 aan boetes betaald worden. Was een lid het niet eens met een opgelegde boete dan kon hij dit aan de vergadering voorleggen. Werd hij niettemin in het ongelijk gesteld dan werd de boete met één derde verhoogd.¹¹¹

3.5. Het gezellige gezelschapsleven

De primaire doelstelling van het leesgezelschap stond in artikel één van het op 21 april 1871 nieuw aangenomen reglement. '*Het leesgezelschap stelt zich ten doel de leden de gelegenheid te verschaffen, periodieken en andere werken voor gemeenschappelijke rekening te lezen, ...*'¹¹² Wat het reglement niet vermeldde is dat het gezelschap naast haar primaire doelstelling ook een secundaire doelstelling had, namelijk het gezellig samenzijn. Dit bleek al uit de keuze voor *de Breeveertien* als naam van het gezelschap: de volle vrijheid om het hart aan iets op te halen, om eens iets te doen waar men zin in heeft. Het ging de heren (en dames) niet alleen om het financieel te behalen voordeel, maar ook om het groepsgebeuren, het samen ondernemen, het samenzijn. Toen op 19 mei 1873 de heer D. Crena de Jong werd aangenomen en hij door quaestor H. Vriesendorp Jr. werd verwelkomt beval deze hem dan ook ten dringendste de medewerking aan tot de bloei en het gezellig verkeer van het leesgezelschap.¹¹³ De gezelligheid van de vereniging kwam naar voren bij de vergaderingen, de viering van jubilea en uit de tafelnutulen.

De vergaderingen werden meestal in sociëteit Harmonie gehouden. Samen met De Vrijheid en Amicitia behoorde de Harmonie tot de oudste sociëteiten in Dordrecht, waar de notabelen samen kwamen. Een nieuw lid werd pas na strenge ballotage toegelaten.¹¹⁴ De vergaderingen van het leesgezelschap werden meestal gevolgd door een diner of souper waarheen de leden ook een introducé mochten meenemen. Van drie van deze vergaderingen in sociëteit Harmonie zijn kwitanties bewaard gebleven, namelijk van 5 mei en 4 november in 1858 en van 8 april 1859.¹¹⁵ Uit de notulen blijkt dat de heren toen inderdaad vergaderd hebben. De kwitanties brachten souper, drank, beschuit, kaas en een speeltafel in rekening en het moeten derhalve zeer aangename bijeenkomsten zijn geweest. Net zoals de gewone vergaderingen waren de zomervergaderingen gezellige bijeenkomsten, maar tijdens de zomervergaderingen werd niet over serieuze zaken in verband met het leesgezelschap gesproken. De secretaris hield er in ieder geval geen notulen van bij. De zomerbijeenkomst van 16 juli 1840 begon om elf uur 's ochtends in het Hof van Holland, om aan te vangen met een tour door het

---

¹¹¹ de Grip, '*Nut en Genot*' te Sluis,

¹¹² SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 – 1900, inv.nr. 2, 21-4-1871. Dit citaat is in verband met de begrijpbaarheid en leesbaarheid hier en daar aangepast aan het hedendaags Nederlands.

¹¹³ Ibidem, 19-5-1873.

¹¹⁴ Frits Baard en Wim van Wijk, *Het Dordt boek, 1200 – 2005* (Bussum/Dordrecht 2005) 183.

¹¹⁵ SAD, *de Breeveertien*, Bijlagen bij de rekeningen en verantwoording 1873, inv.nr.12.

eiland. Het diner zou 's middags om vier uur aanvangen in het Hof van Holland. De boete voor te laat komen werd gesteld op 'een fijne fles' ter waarde van twee gulden.¹¹⁶ Tijdens de vergadering van 8 juni 1853 werd het voorstel voor een feest met de dames op 22 juni van dat jaar unaniem aangenomen. 's Morgens om tien uur zouden ze met zijn allen naar Rhoon rijden, ervoor zorgend op tijd op Rijesoort te zijn om te dineren.¹¹⁷

Het jubileum van *de Breeveertien* werd voor de eerste keer gevierd in 1872. Op 17 mei van dat jaar bracht de voorzitter H. Vriesendorp Jr. de leden in herinnering dat op 31 oktober het leesgezelschap veertig jaar zou bestaan. Zijn voorstel om dat feestelijk te vieren werd algemeen met toejuiching begroet. Verschillende voorstellen hiervoor volgden. De heer A.J. Verbeek van der Sande vond het wenselijk om in de loop van de zomer een stoomboot af te huren en daarmee naar de zandbank Breeveertien te varen. De heer Stoop vond dat plan nogal bezwaarlijk en zou liever met de spoorweg Breda en omstreken gaan bezoeken. Dit voorstel vond algemeen bijval en er werd een commissie benoemd om dit plan te verwezenlijken, bestaande uit de heren A.J. Verbeek van der Sande, J.A. François en quaestor H. Vriesendorp Jr.. Als laatst werd nog besloten dat het de leden verplicht was om een dame mee te nemen.¹¹⁸ Het rapport van deze commissie en het verslag van de feestelijke dag zijn bewaard gebleven en geven een erg leuk kijkje in het doen en laten van de leden. Ik heb deze daarom opgenomen in mijn thesis in bijlage B.¹¹⁹ Op vrijdag 16 augustus 1872 bracht de commissie rapport uit aan de vergadering. Hoewel er nog andere mogelijkheden waren onderzocht vond het plan van de heer Stoop uiteindelijk doorgang. Dit werd wederom met algemene stemmen aangenomen. Eén lid bracht nog naar voren om het feest zonder de dames te houden, maar de algemene opinie was dat de aanwezigheid van de dames het feest een waar feest zou maken. Het jubileum werd gevierd op 29 augustus en de 18 aanwezige leden vonden het allen een zeer geslaagde dag en men besloot daarom elke vijf jaar de oprichting van het gezelschap te vieren. Tijdens de voorjaarsvergadering van 17 mei 1877 werd afgesproken om op 28 augustus van dat jaar een rijtour te maken door het Westland tussen Schiedam en Delft en daarna te Rotterdam te dineren. Wederom werd bepaald dat elk lid een dame mee moest brengen.¹²⁰

Naast de gewone notulen werden er ook tafelnotulen gemaakt.¹²¹ Dit gebeurde in een apart aantekenboekje. De eerste keer dat dit werd gedaan was op 30 april 1835. Bij het doornemen van dit archiefstuk was niet direct duidelijk waar het over ging, maar vermoedelijk komt het erop neer dat het gezelschap een eigen wijnkelder aanlegde. Een lid droeg hieraan bij wanneer hij zijn geweten wilde zuiveren, een particuliere aangelegenheid wilde vieren of door het afsluiten van weddenschappen.

---

¹¹⁶ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858, inv. nr. 1, 10-7-1840

¹¹⁷ Ibidem, 8-6-1853.

¹¹⁸ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 – 1900, inv. nr. 2, 17-5-1872

¹¹⁹ Zie bijlage B: Het verslag van de 'Commissie tot regeling der feestelijke viering van het 40-jarig bestaan van het leesgezelschap'

¹²⁰ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 – 1900, inv. nr. 2, 16-8-1872 & notulen van de vergadering van de Commissie tot regeling van de feestelijke viering van het 40-jarig bestaan, 16 augustus 1872, inv. nr. 4.

¹²¹ SAD, *de Breeveertien*, Tafelnotulen 30 april 1835 – 16 april 1857, inv.nr.5.

Waarom een lid zijn geweten zou willen zuiveren wordt niet duidelijk uit de notulen. Er werd bijvoorbeeld genoteerd: ‘C.A. Vriesendorp zegt, dat het knagend geweten spreekt, en er veel tot zijn lasten is, waarvan hij zich verlangt te zuiveren.’¹²², of ‘D. Piera voelt zich bezwaard en verzoekt zijn geweten te ontlasten met vier flessen.’¹²³. De particuliere aangelegenheden die men wilde vieren betroffen vaak een huwelijk of de geboorte van een kind. Dit was ook van het onderwerp van weddenschappen: ‘Uiteindelijk stelt Haentgens Dekker dat de huisvrouw van F. van Wageningen binnen 12 jaar zes kinderen ter wereld zal brengen in welk geval hij aanneemt zes flessen wijn te zullen geven, in het tegenovergestelde geval stelt F. van Wageningen zich daarvoor debet.’¹²⁴. Maar ook andere over andere zaken konden weddenschappen worden afgesloten: ‘J. van Wageningen DZn., neemt aan om zich voor drie flessen te laten noteren, in geval er bij de volgende vergadering in januari geen vierde schip geschikt voor de vaart op de Oost Indië op stapel staat.’¹²⁵ De leden konden natuurlijk ook flessen opnemen uit de wijnkelder. De reden daarvoor werd niet genoteerd, het bleef simpelweg bij ‘Voor heden worden geacquiteerd A.Vos 2 flessen, A. Bandt 2 flessen ...’¹²⁶

3.5.1. In vergelijking ...

De vergaderingen van *Leeslust baart kunde* werden in een gezellig lokaal gehouden en elke vergadering kende een hoge consumptie van wijn en tabak. In 1843 werd het gouden jubileum gevierd met een uitgebreid diner in lokaal De Nieuwe Doelen. De oprichters van het gezelschap werden hiervoor uitgenodigd. Eén van hen, de heer Pieter Bruinvis, gaf in de zomer van 1843 en 1845 voor de leden een feest op zijn buiten. Geleidelijk werden de bijeenkomsten steeds gezelliger en in 1860 werd besloten dat de leden hun eigen verteringen tijdens de vergaderingen dienden te betalen. Vanaf 1865 werd op voorstel van enkele leden elke vergadering gevolgd door een souper en vanaf 1871 werd éénmaal per jaar buiten de vergaderingen om een vriendschappelijke maaltijd gehouden.¹²⁷

Legendo Discimus kende een gezond gezelschapsleven. Regelmatig werden diners of soupers gehouden en vaak werden er partijen gehouden. Deze werden door de leden aangeboden, maar gedeeltelijk betaald uit de kas van het gezelschap. Vaak nodigde een lid het gezelschap uit op zijn buitenverblijf. Meerdere malen werd besloten om een vergadering of boekverkoop te laten volgen door samen wat te drinken.¹²⁸

De leden van *Nut en Genot* vonden het plezierig samenzijn een belangrijk onderdeel van het leesgezelschap. Dit werd gerealiseerd door het formele gedeelte van de vergaderingen te laten volgen door een informele gezellige bijeenkomst. Elke vergadering werd bij iemand thuis gehouden en de gastheer zorgde voor een halve fles wijn per hoofd waarvan hij zelf de kosten droeg. De

---

¹²² Ibidem, 30-4-1835.

¹²³ Ibidem, 7-5-1841.

¹²⁴ Ibidem, 6-1-1836.

¹²⁵ Ibidem, 16-12-1836.

¹²⁶ Ibidem, 7-5-1841.

¹²⁷ van der Bijl, *Leeslust baart kunde*, 46, 56-61

¹²⁸ Kegge-Sprengers, *Chateaubriand en rijstepap*, 50-56.

zomervergaderingen waren vaak feestelijk. In 1872 werden de leden ontvangen bij het buitenhuis van de heer A. van Hooff, ingenieur bij Rijkswaterstaat. Ze maakten een korte excursie per rijtuig, te voet en per boot om de Zwinbedijking van Cadzand te bezichtigen.¹²⁹

3.6. Ten slotte ...

In dit hoofdstuk heb is de organisatie van *de Breeveertien* beschreven en vergeleken met drie andere leesgezelschappen uit die periode, namelijk *Leeslust baart kunde* uit Alkmaar, *Legendo Discimus* uit 's Hertogenbosch en *Nut en Genot* uit Sluis. Vanzelfsprekend organiseerden alle leesgezelschappen vergaderingen, maar de frequentie hiervan verschilde onderling. Terwijl *de Breeveertien* en *Nut en Genot* beiden ongeveer vier maal per jaar vergaderden, kwamen de leden van *Leeslust baart kunde* en *Legendo Discimus* elke maand bijeen. Logischerwijs waren bij elk gezelschap de wisseling van het bestuur, de boekenverkoop en de bespreking van de lectuur de belangrijkste agendapunten. Bij elk leesgezelschap had gezelligheid een belangrijk aandeel in de vergaderingen. *De Breeveertien* en *Leeslust baart kunde* kwamen daarvoor graag samen in een gezellige gelegenheid terwijl *Legendo Discimus* en *Nut en Genot* de vergadering bij de leden thuis hielden. De leden zagen elkaar ook graag buiten de vergaderingen om. Ze hielden soupers en diners, vierden jubilea en hielden feestelijke partijen.

De boekenkeuze was erg belangrijk voor een leesgezelschap. Meestal was net als bij *de Breeveertien* het bestuur hiervoor verantwoordelijk, hoewel de leden altijd bepaalde werken konden aanbevelen. *Legendo Discimus* was het meest democratisch want bij hen besloten de leden samen met het bestuur over de aan te kopen boeken. Geen van de gezelschappen had de behoefte om de gelezen boeken en tijdschriften te bewaren voor gezamenlijk gebruik en organiseerde daarom boekverkopingen. *De Breeveertien* en *Nut en Genot* veilden de lectuur één maal per jaar onder de leden, terwijl *Leeslust baart kunde* en *Legendo Discimus* meerdere malen een boekverkoop hielden. Naast de juiste lectuurkeuze was een goede rondzending uiterst belangrijk voor het succes van een leesgezelschap. Daarom waren de leden van alle gezelschappen verplicht om ter controle een aantekenboekje bij te houden.

Om ervoor te zorgen dat alles ordelijk en volgens de regels verliep was er door alle leesgezelschappen een boetesysteem opgesteld. Bij *de Breeveertien* verdween dit waarschijnlijk na 1857 en bij *Legendo Discimus* na 1870. De reden hiervoor is onbekend maar komt vermoedelijk doordat het karakter van de gezelschappen minder serieus en meer vrijblijvend werd. De contributie was verschillend geregeld. *Leeslust baart kunde* en *Legendo Discimus* kenden beiden een entreegeld. De jaarlijkse contributie werd bij alle gezelschappen geregeld op basis van het tekort in kas aan het einde van het jaar, behalve bij *Legendo Discimus*. Daar werd het bedrag van tevoren vastgesteld.

---

¹²⁹ de Grip, 'Nut en Genot' te Sluis, 44-46.

Hoofdstuk 4: Het bestuur en de leden

Het doel van dit hoofdstuk is het vormen van een beeld van de identiteit van het bestuur en de leden van *de Breeveertien* zodat uiteindelijk het karakter van dit leesgezelschap kan worden bepaald. In totaal heeft *de Breeveertien* in de periode 1832 tot 1880 acht bestuursleden en 45 leden gehad. Hiervan zijn twee bestuursleden en 11 leden onbekend gebleven. In paragraaf 4.1 wordt de organisatie van het bestuur behandeld en in paragraaf 4.2 het ledenbeleid. In paragraaf 4.3 volgt een nadere kennismaking met de heren. Het bestuur en de leden worden hier als een eenheid behandelen zodat er een algemeen beeld van hen kan worden gevormd. De informatie die hiervoor wordt gebruikt zijn de korte biografieën die van het bestuur en de leden zijn gemaakt. (zie bijlage C en D) Deze biografieën zijn samengesteld op basis van informatie uit het Bevolkingsregister Dordrecht en de adresboeken van Dordrecht van de jaren 1855, 1865, 1869, 1873 en 1879.

4.1. De organisatie van het bestuur

Het bestuur van *de Breeveertien* bestond uit een quaestor, een secretaris en een fiscaal.¹³⁰ Door het ontbreken van het bij de oprichting opgestelde huishoudelijk reglement in het archief was niet direct duidelijk wat precies hun taken waren. Het hernieuwde reglement dat op 21 april 1871 werd aangenomen en geldig was met terugwerkende kracht vanaf 1 januari van dat jaar geldig gaf de benodigde informatie. Deze nieuwe wetten waren opgesteld door de quaestor en secretaris die daartoe op de voorgaande vergadering van acht november 1870 opdracht hadden gekregen van de leden. Na vele discussies tussen de leden en na enkele wijzigingen werd het nieuwe reglement bestaande uit 13 artikelen aangenomen met tien tegen twee stemmen.¹³¹ Het meest opvallende verschil met het oude reglement was dat de bestuursfunctie van fiscaal was vervallen.

Waarom de bestuursfunctie van fiscaal werd opgeheven is onbekend. De fiscaal was tot dan toe verantwoordelijk geweest voor de uitvoering en naleving van het boetesysteem, maar hij werd nauwelijks genoemd in de notulen. Uit het verslag van de buitengewone vergadering van 30 december 1835 bleek dat hij ook belast was met het organiseren van de zomervergadering.¹³² Verder werd hij alleen genoemd wanneer de functie werd overgedragen aan iemand anders. De laatste maal dat dit gebeurde was toen op 21 april 1864 de heer A.J. Verbeek van der Sande door de leden tot de nieuwe fiscaal werd gekozen.¹³³ Hij was de zoon van de heer H. van der Sande die vanaf de oprichting lid was van *de Breeveertien* en was zelf op 2 april 1849 tot buitengewoon lid gekozen.¹³⁴ Het is onbekend wanneer hij gewoon lid werd. Op zijn voorstel werd in dezelfde vergadering waarin hij toetrad tot het

¹³⁰ Zie bijlage D: Het bestuur, voor een overzicht van de bestuursleden.

¹³¹ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 – 1900, inv. nr. 2, 8-11-1870 en 21-4-1871.

¹³² SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858, inv. nr. 1, 30-12-1835.

¹³³ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 – 1900, inv. nr. 2, 21-4-1864.

¹³⁴ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858, inv. nr. 1, 2-4-1849.

bestuur besloten dat het recht om bovenaan de lijst te staan van te verzenden niet langer gold voor de fiscaal. Dit geeft aan dat deze functie als minder belangrijk werd beschouwd dan de functies van quaestor en secretaris.

De quaestor was de voorzitter van het gezelschap. Hij riep de vergaderingen bijeen en leidde deze. Wanneer er beslissingen moesten worden genomen en de stemmen staakten, dan had hij de beslissende stem. De belangrijkste taak van de quaestor was het kiezen van de aan te schaffen en rond te zenden boeken. De leden konden elke vergadering titels voorstellen, maar de uiteindelijke beslissing lag bij de quaestor. Een enkele keer werd het ook aan hem overgelaten om een tijdschrift uit te kiezen, maar meestal werd de aanschaf van een abonnement door stemming van de leden besloten. Ten slotte was de quaestor verantwoordelijk voor het verzorgen van de geregelde verzending van de lectuur.

De secretaris hield de notulen bij en was verantwoordelijk voor het geldelijk beheer. Elke wintervergadering in november moest hij verantwoording over de financiën afleggen aan de leden. Werd zijn jaarrekening goedgekeurd dan werd deze ondertekend door de twee oudste aanwezige leden.

Het aftreden van het bestuur en de verkiezing van een nieuw bestuur vond aanvankelijk altijd plaats tijdens de april/mei vergadering, maar met ingang van het nieuwe reglement werd besloten de bestuurswisseling voortaan in november te laten plaatsvinden. In totaal zijn er acht bestuursleden actief geweest in de periode 1832 tot 1880, waarbij de meeste bestuurswisselingen plaatsvonden voor de functie van fiscaal. Diegenen die tot quaestor of secretaris werden gekozen vervulden deze functies meestal voor een zeer lange periode. De heer C.A. Vriesendorp die vanaf de oprichting de quaestor was, bleef dit tot zijn dood in 1870, waarna H. Vriesendorp zijn functie overnam. De heer C. Vriesendorp werd op 16 april 1857 de nieuwe secretaris en heeft in de door mij onderzochte periode deze functie niet meer neergelegd.¹³⁵

4.1.1. In vergelijking ...

Het reglement van het leesgezelschap *Leeslust baart kunde* (1793 – 1993) te Alkmaar werd verschillende malen in haar bestaan gewijzigd en uitgebreid. Het eerste reglement van 8 mei 1793 bevatte maar zes artikelen terwijl het herziene reglement van 12 februari 1800 27 wetten bevatte. Het bestuur bestond uit twee directeuren en een secretaris. De secretaris was tevens de fiscaal en de vendumeester. Als vendumeester leidde hij de boekverkopingen. De bestuursfuncties werden vaak voor een lange periode door dezelfde heren vervuld.¹³⁶

Het leesgezelschap *Legendo Discimus* te 's Hertogenbosch (1806-1886) formuleerde bij haar oprichting een reglement met 19 artikelen. Het bestuur bestond uit twee commissarissen waarvan één

---

¹³⁵ Zie bijlage C: Het bestuur en SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858 en 1858 – 1900, inv. nr. 1 en 2, 16-4-1857 en 8-12-1870.

¹³⁶ van der Bijl, *Leeslust baart kunde*, 21-22, 106.

tevens directeur, thesaurier en secretaris was. Na verkiezing door de leden werden zij telkens voor één jaar aangesteld. In haar totale bestaan kende zij zes commissarisdirecteuren. Voor het leiden van de vergaderingen werd een president gekozen, meestal kregen de oudste leden dit voorrecht.¹³⁷

Het reglement van *Nut en Genot* te Sluis (1861-1878) was vastgelegd in 29 artikelen en werd op 21 oktober 1861 goedgekeurd en aangenomen. Het bestuur bestond uit slechts een voorzitter en een secretaris die telkens voor één jaar werden aangesteld, maar wel herkiesbaar waren. De secretaris was de belangrijkste functionaris en hij was verantwoordelijk voor het notuleren, het financiële beleid en de boekenaanschaf. De voorzitter leidde de vergaderingen. In de periode 1861 – 1878 kende *Nut en Genot* slechts twee voorzitters en drie secretarissen.¹³⁸

4.2. Het ledenbeleid

Tijdens de tweede vergadering van *de Breeveertien* op 22 november 1832 werd bepaald dat het aantal gewone leden het getal van 14 niet mocht overschrijden.¹³⁹ Men was van mening dat een leesgezelschap alleen kon functioneren wanneer het ledenaantal niet te groot zou worden. Bij een te groot aantal leden zouden er problemen kunnen ontstaan met de rondzending van de boeken. Leden die achteraan de lijst stonden kregen nieuwe, populaire boeken pas erg laat en bepaalde tijdschriften waren voor hen niet langer actueel. Men was daarom voorzichtig met het uitbreiden van het maximum aantal leden. Toen er op 7 januari 1833 dan ook werd gevraagd of de limiet aan gewone leden niet kon worden uitgebreid, werd dit afgewezen. Het argument hiervoor was dat er nog de ruimte was om buitengewone leden aan te nemen.¹⁴⁰ Op 21 oktober 1840 werd echter al besloten dat het ledenaantal wél kon worden uitgebreid.¹⁴¹ Toch nam het aantal leden niet sterk toe want op 6 april 1848 stelde de quaestor voor om, mocht zich daartoe iemand aanbieden, enige gewone leden boven het getal van 14 aan te nemen.¹⁴² Uiteindelijk bleek het aantal leden inderdaad behoorlijk te groeien, want op 19 november 1879 bracht de heer D.A.N. Vriesendorp ter sprake of het niet wenselijk zou zijn om het aantal leden te beperken om een eventuele splitsing te voorkomen. Dit zou zeer nadelig zijn. Na enige gedachtewisseling hierover werd er geen voorstel gemaakt van dit punt en werd er verder niet meer over gesproken.¹⁴³

Een aspirant lid kon niet zomaar lid worden van *de Breeveertien*. Hij moest worden voorgesteld door één van de bestaande leden, waarna er via ballotage werd besloten of diegene wel of niet werd aangenomen. Wanneer de stemmen staakten werd het aspirant lid niet aangenomen. Elke vergadering kon worden gebruikt voor het voordragen van nieuwe leden, maar ook buiten de

---

¹³⁷ Kegge-Sprengers, *Chateaubriand en rijstepap*, 24-27, 30.

¹³⁸ de Grip, *'Nut en Genot' te Sluis*, 28-29, 50.

¹³⁹ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858, inv. nr. 1, 22-11-1832.

¹⁴⁰ Ibidem, 7-1-1833.

¹⁴¹ Ibidem, 21-10-1840.

¹⁴² Ibidem, 6-4-1848.

¹⁴³ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 - 1900, inv. nr. 2, 19-11-1879.

vergaderingen om kon een nieuw lid worden aangenomen. In dat geval konden de leden hun stem uitbrengen bij de quaestor. Door aspirant leden alleen via ballotage aan te nemen werd ervoor gezorgd dat zij bij het karakter van de groep zouden aansluiten. Iemand kon alleen lid worden van *de Breeveertien* als hij woonachtig was in de gemeente Dordrecht.

Een aspirant lid kon gewoon lid of buitengewoon lid worden. Het verschil was dat gewone leden werden opgenomen in de rondzendingslijst en buitengewone leden niet. Buitengewone leden betaalden daarom een lagere contributie dan gewone leden. Ik vermoed dat buitengewone leden de mogelijkheid hadden om wanneer zij dat wensten enkele boeken die al helemaal rond waren geweest te lezen, maar waarschijnlijk waren zij vooral lid om deel te kunnen nemen aan het gezelschapsleven. Voordat *de Breeveertien* het besluit had genomen om niet langer een limiet aan het aantal leden te stellen, kon een buitengewoon lid alleen gewoon lid worden wanneer een gewoon lid zijn lidmaatschap opzei. Dit kon een aantal jaren duren. De heer mr. Jacob S. Vriesendorp Jr. bijvoorbeeld, werd op 21 oktober 1840 buitengewoon lid en pas op 3 april 1845 gewoon lid.¹⁴⁴

De dames konden niet op dezelfde voorwaarden als de heren lid worden. Damesleden betaalden een vaste contributie van tien gulden per leesjaar en werden niet opgeroepen voor de vergaderingen. Welke voordelen het voor hen had om op deze manier lid te zijn is onbekend. Vermoedelijk hadden zij dezelfde rechten als buitengewone leden. Waarschijnlijk moesten ze hun vader of echtgenoot overhalen om te proberen lid te worden wanneer zij in de gewone volgorde van verzending opgenomen wilden worden. In artikel acht van het nieuw aangenomen reglement van 21 april 1871 stond dat zowel dames als heren als gewoon lid konden worden aangenomen. Aan het eind van het reglement werd daaraan toegevoegd dat de damesleden de vergunning werd verleend om tegen betaling van de gewone contributie in de geregelde volgorde van de boekenverzending te worden opgenomen. Kennelijk was het gebruikelijker dat vrouwen buitengewoon lid waren in plaats van gewoon lid. De reden hiervoor ligt voor de hand. Wanneer de man lid was, dan kreeg zijn echtgenote en/of zijn dochter(s) automatisch dezelfde boeken en tijdschriften onder ogen. Het was in die dagen voor een vrouw uit de hogere kringen ongebruikelijk om op zichzelf te wonen. Dit gebeurde eigenlijk alleen wanneer de vrouw in kwestie weduwe was. Voor hen had het gezelschap een speciale regeling getroffen. Tijdens de vergadering van 3 april 1845 stelde de heer H. Brunner voor om in geval van overlijden van één van de leden de weduwe, indien zij dat wenste, op de rondzendingslijst achter de gewone leden te plaatsen. Dit voorstel werd unaniem aangenomen.

Het lidmaatschap werd zelden opgezegd. De enkele keren dat dit gebeurde was in verband met het overlijden of de verhuizing van het betreffende lid. Niet van alle opzeggingen is de reden bekend. De leden waren graag lid van *de Breeveertien* en hielden daarom hun lidmaatschap lang aan. Eén lid is duidelijk een uitzondering op deze regel, namelijk de heer J.N. Vriesendorp. Hij was sinds de oprichting in 1832 lid van het gezelschap, maar sloeg bij het samenstellen van het bestuur de

---

¹⁴⁴ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858, inv. nr. 1, 21-10-1840 en 3-4-1845.

functie van fiscaal af. Op 30 april 1835 werd hij achteraan de rondzendingslijst geplaatst omdat hij voor drie gulden was beboet voor het te laat doorgeven van de boeken en tijdschriften aan het volgende lid op de lijst. Daar bovenop werd hij vaak beboet voor het niet meebrengen van het aantekenboekje naar de vergadering. Uiteindelijk, tijdens de buitengewone vergadering van 7 februari 1837, werden de aanwezige leden door de quaestor op de hoogte gesteld van het feit dat de heer J.N. Vriesendorp op tijd zijn lidmaatschap had opgezegd.¹⁴⁵

4.2.1. In vergelijking ...

Leeslust baart kunde stelde het maximum aantal leden in 1793 op tien, maar eindigde na diverse wijzigingen op een limiet van 24 leden. Oorspronkelijk moest een potentieel nieuw lid de goedkeuring hebben van alle leden, maar in 1802 werd dit veranderd. Voortaan werd een aspirant lid met maximaal twee afkeuringen aangenomen. Werde iemand niet aangenomen dan mocht hij een jaar later nog éénmaal proberen om toe te treden. In 1820 werd een extra maatregel ingevoerd om de goede sfeer in het gezelschap te behouden. Nadat een aspirant lid was aangenomen, werd er op een afgezonderde plek een kas geplaatst waar de leden anoniem geld konden storten. Wanneer er een totaal bedrag van f1,50 of meer gedeponeed was, dan werd het aspirant lid alsnog afgewezen. Met deze maatregel kon worden voorkomen dat een aspirant lid waar iemand een echte afkeer tegen had toch nog kon worden afgewezen, waardoor de goede sfeer in het gezelschap werd behouden. Was iemand eenmaal door de ballotageprocedure heen gekomen, dan bleef hij voor een lange periode lid.

Leeslust baart kunde kende geen damesleden en was daar ook zeer terughoudend mee. Er was een speciale regeling getroffen voor de weduwen van leden zodat zij de boeken en tijdschriften konden blijven ontvangen. Tijdens de veilingen kon voor hen op rekening een boek worden aangeschaft. In 1802 en 1816 werden er voor mejuffrouw van Nuijs en mevrouw Bucerus een uitzondering gemaakt en konden zij gewoon lid worden. In 1821 werd evenwel besloten dat alleen weduwen van leden op de leeslijst konden geplaatst worden en dat er maximaal vier van deze buitengewone leden werden aangenomen. De onwil om vrouwen deel uit te laten maken van het gezelschap leidde er uiteindelijk in 1837 toe om in artikel één van het in dat jaar nieuw geformuleerde reglement te bepalen dat er in het vervolg geen plaats meer was voor buitengewone leden. kwam er aan dit gebruik een einde. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw werd besloten om weer vrouwen als buitengewoon lid aan te nemen. De reden voor het vrouwonvriendelijke karakter van *Leeslust baart kunde* is onbekend.¹⁴⁶

Legendo Discimus had gemiddeld 14 leden per jaar. Volgens het reglement werden alleen leden aangenomen die in 's Hertogenbosch woonden. In de beginjaren werden er honoraire leden van buiten de stad aangenomen, maar dit besluit werd weer terug gedraaid. Waarschijnlijk waren er geen

---

¹⁴⁵ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858, inv. nr. 1, 31-10-1832, 32-5-1834, 22-1-1835, 30-4-1835, 7-4-1836, 7-2-1837.

¹⁴⁶ van der Bijl, *Leeslust baart kunde*, 21, 35-40.

damesleden, maar dit is niet geheel zeker. Hierover werd niets in de notulen genoteerd. Het was een actief gezelschap in de zin dat de leden lid konden zijn van verschillende commissies, bijvoorbeeld voor het organiseren van diners en soupers of voor het bemiddelen bij conflictsituaties. Het gezelschap was populair en leden bleven lang lid. Leden die in verband met een verhuizing hun lidmaatschap hadden moeten opzeggen, wilden na terugkomst in 's Hertogenbosch graag wederom lid worden.¹⁴⁷

Het maximum aan leden werd door *Nut en Genot* gesteld op twintig, maar in 1878 werd dit in verband met het aannemen van het 21^e lid gewijzigd in een maximum van 25 leden. De woonplaats van de leden werd beperkt tot de gemeenten Sluis, Heille en Sint Anna ter Muiden. Na enkele toevoegingen van andere gemeenten werd in 1867 het geografische criterium definitief afgeschaft. De leden die buiten Sluis woonden, waren vanaf 1862 niet langer verplicht om de vergaderingen bij te wonen. Voor het aannemen van nieuwe leden bestond een ballotageprocedure. Ieder lid kon een kandidaat naar voren schuiven en deze werd bij 2/3 van de stemmen aangenomen. Als er meerdere nieuwe leden werden voorgesteld bepaalde het lot wie de eerste kandidaat was. De leden bleven lang lid. De werkende leden woonden de vergaderingen bij maar de lezende leden waren hier niet toe verplicht. De lezende leden waren voornamelijk geïnteresseerd in het ontvangen van de leesportefeuille en niet zozeer in het verenigingsleven. De lezende leden waren vooral dames. Eenmaal kwam het voor dat een werkend lid verzocht voortaan als lezend lid te worden aangemerkt. De heer K.F. Koksma, werkend lid sinds 1864, verzocht het gezelschap om vanaf juni 1876 als lezend lid te worden aangemerkt omdat hij geen vergaderingen meer bij wilde wonen en ook geen vergaderingen meer aan huis wilde houden. Zijn verzoek werd ingewilligd. Een half jaar later uitte de heer J.C.M. Blankert zijn teleurstelling hierover en hij hoopte dat dit niet weer zou voorkomen om het gezellig samenzijn te behouden. Het samenzijn werd door de werkende leden als zeer belangrijk beschouwd en de werkende leden probeerden daarom ook om de lezende leden naar de vergaderingen te laten komen.¹⁴⁸

4.3. Een nadere kennismaking met het bestuur en de leden

4.3.1. Leeftijd

Van 36 (bestuurs)leden was het mogelijk om op basis van hun geboortedatum hun leeftijd bij het intreden bij *de Breeveertien* te achterhalen. De gemiddelde leeftijd van de nieuwe leden bij het lid worden was 32,8 jaar. De meerderheid werd lid tussen hun 23^e en 34^e levensjaar. Op deze leeftijd zetten ze een eigen huishouden op en zochten ze sociale activiteiten in de samenleving. Dit wordt ondersteund door het feit dat de gemiddelde leeftijd van Dordtse mannen bij het sluiten van een

---

¹⁴⁷ Kegge-Sprengers, *Chateaubriand en rijstepap*, 29-30, 33.

¹⁴⁸ de Grip, *'Nut en Genot' te Sluis*, 27, 32-33 39-41.

huwelijk in de periode 1830 en 1880 varieerde tussen de 26,9 en 29,2 jaar.¹⁴⁹ Omdat de leden meestal hun leven lang lid bleven was het qua leeftijd toch een gemêleerd gezelschap. Het jongste nieuwe lid was de heer Willem Herman van der Horst. Toen hij op 24 augustus 1874 lid werd was hij 19 jaar.¹⁵⁰ De heer Jan Pieter Bredius was met zijn 61 jaar het oudste nieuwe lid van *de Breeveertien*. Hij was lid van 27 november 1872 tot zijn overlijden op 1 september 1878.¹⁵¹

Tabel 1: Leeftijd van de heren leden bij het lid worden en aantal heren leden.			
Leeftijd	aantal leden	leeftijd	aantal leden
19	1	34	3
23	2	35	1
24	3	38	1
26	4	40	1
27	5	41	1
29	2	46	1
30	1	48	1
31	1	49	1
32	2	60	1
33	3	61	1

Bronnen: Eigen berekeningen op basis van; SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858 en 1858 – 1900, inv. nr. 1 en 2 & Bevolkingsregister Dordrecht.

4.3.2. Religie

De meerderheid van de Dordtse bevolking was Nederlands Hervormd. In 1829 was 11,9 procent Katholiek, tegenover 83,8 procent Hervormden. In 1879 was deze verhouding nauwelijks gewijzigd. Van de inwoners was toen 13,4 procent Katholiek en 77,5 procent Hervormd. De Waalse gemeente was in vergelijking met de Nederlands Hervormde gemeente erg klein en zij zag langzaam haar ledenaantal dalen. De Waalse gemeente bestaat vandaag de dag nog steeds maar heeft niet meer dan enkele tientallen leden.¹⁵²

In onderstaande tabel staat de religieuze achtergrond van het bestuur en de leden van *de Breeveertien* weergegeven. Van twee bestuursleden en 14 leden is hun religie onbekend en hun gegevens zijn daarom niet opgenomen in de tabel. Alle bestuursleden en leden waarvan hun religie bekend is waren protestants, maar het specifieke protestants gezindte is niet van iedereen bekend. Van de acht bestuursleden is van zes van hen bekend tot welke kerk zij behoorden. Vier bestuursleden

¹⁴⁹ Carolien Koopmans, *Dordrecht 1811-1914. Een eeuw demografische en economische geschiedenis*. (Hilversum 1992), 77.

¹⁵⁰ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1858 - 1900, inv. nr. 2, 24-8-1874.

¹⁵¹ Ibidem, 1-9-1878.

¹⁵² Kooij en Sleebe (red.), *Geschiedenis van Dordrecht*, 286.

behoorden tot de Waalse gemeente en twee waren Nederlands Hervormd. In tegenstelling tot de leden, waarvan de meesten Nederlands Hervormd waren, was de meerderheid van het bestuur dus Waals Hervormd. In vergelijking met de Dordtse bevolking behoorde bij *de Breeveertien* een groter gedeelte tot de Waalse gemeente. In totaal één lid was Remonstrants, dat was het jongste nieuwe lid, de heer Willem Herman van der Horst, lid sinds 24-08-1874.

Tabel 2: <i>Religieuze achtergrond van de heren bestuursleden en leden, zover bekend.</i>				
	aantal bestuursleden (6)	aantal leden (31)	totaal (37)	procent (100)
Protestants		2	2	5,4
Nederlands Hervormd	2	20	22	59,5
Waals Hervormd	4	8	12	32,4
Remonstrants		1	1	2,7
Bron: SAD, Bevolkingsregister Dordrecht.				

4.3.3. Beroepen

Met behulp van de adresboeken van de gemeente Dordrecht is van de meeste leden van *de Breeveertien* bekend geworden welk beroep(en) zij hadden. Van zes bestuursleden en 33 leden is hun beroep achterhaald en in totaal zijn er 35 verschillende beroepen gevonden, die in zes door mijzelf samengestelde categorieën zijn onderverdeeld. Het feit dat de leden werkzaam waren in de handel en scheepvaart, de financiële dienstverlening, nijverheid en de juridische en medische sector betekent dat ze allemaal een goede opleiding moeten hebben genoten. Sommige leden hadden hun hele leven één enkel beroep, zoals de heer mr. H.F. van den Bergh, griffier van de Arrondissementrechtbank en de heer N. Rover, arts. De meeste leden hebben tijdens hun leven meerdere beroepen gehad. Vermoedelijk hadden ze doorgaans verscheidene beroepen tegelijkertijd, maar het is heel goed mogelijk dat ze een bepaalde beroep maar voor een bepaalde periode hebben beoefend. Leden met meerdere beroepen bleven hiermee wel vaak in dezelfde sector. De heer C. Vriesendorp werkte alleen in de financiële sector. Hij was niet alleen commissionair, maar ook assuradeur en adviseur van de Nederlandse Bank.

Uit tabel drie op pagina 49 wordt duidelijk dat de meeste leden werkzaam waren in de handel, scheepvaart of financiële dienstverlening. In totaal kwam een beroep in de scheepvaart en handel 14 keer voor onder de zes bestuursleden en 33 keer onder de 33 leden. Eén bestuurslid en drie leden hebben voor de Nederlandse Handelsmaatschappij (NHM) gewerkt. Geografisch gezien had Dordrecht een zeer gunstige ligging voor de handel en de scheepvaart. In de loop van de negentiende eeuw raakte de stad echter langzaam haar positie kwijt ten gunste van Rotterdam. Eén van de redenen hiervoor is dat de Dordtse ondernemers te laat begonnen met het moderniseren van hun schepen. Terwijl de stoomvaart haar intrede deed, bleef men in Dordrecht met verouderde houten schepen werken. In tegenstelling tot de zeevaart werd de binnenvaart in de loop van de negentiende eeuw

belangrijker. Voor deze vaart gingen ze wel over op de stoomvaart waardoor ze een betere concurrentiepositie hadden. Omdat deze overgang vrij laat kwam verloren ze toch een groot gedeelte van de handel aan Rotterdam.¹⁵³

154

Waar handel en scheepvaart een belangrijk deel van de economie uitmaakt geldt hetzelfde voor de financiële dienstverlening, want meer mensen willen een krediet of een verzekering of laten hun verdiende geld door een commissionair in effecten beleggen. Het beroep van assuradeur en commissionair was populair onder de leden. Vaak waren de leden werkzaam én in de handel en scheepvaart én in de financiële dienstverlening. De heer H. Vriesendorp combineerde de beroepen makelaar in koloniale en houtwaren, commissionair, reder, vice-consul van Zweden en Noorwegen en consulaire-agent van Italië. De heer H.H. van der Sande was niet alleen cargadoor, expediteur en reder, maar ook dispacheur (beëdigd deskundige belast met het opmaken en verdelen van de schade aan een schip), assuradeur en commissionair.

155

¹⁵³ Koopmans, *Dordrecht 1811-1914*, 217, 220, 230.

¹⁵⁴ SAD, adresboek 1879. Advertentie van een levensverzekeringsmaatschappij waarvoor de heer C. van Wageningen het agentschap voor Dordrecht heeft.

¹⁵⁵ Ibidem, Advertentie van een rederij waarvan fiscaal A.J. Verbeek van der Sande één van de commissarissen is.

Tabel 3: Totaal aantal keer dat een beroep werd uitgeoefend door een lid van de Breeveertien.			
	bestuursleden (6)	leden (33)	totaal (39)
handel en scheepvaart			
- koopman	2	9	11
- wijnhandelaar	1		1
- makelaar	2	3	5
- groothandelaar		1	1
- winkelier		1	1
- Ned. Handelsmaatsch.	1	3	4
- consulaire-agent / vice-consul	3	1	4
- reder	3	8	11
- cargadoor	1	3	4
- expediteur	1	3	4
- scheepsbouwmeester, mastenmaker en windhoutzaagmolenaar		1	1
totaal	14	33	47
financiële dienstverlening			
- Nederlandse Bank	1	1	2
- commissionair	6	16	22
- rentmeester		1	1
- kassier		1	1
- assuradeur	4	14	18
- dispacheur		3	3
- administrateur		1	1
- boekhouder rederij	1	1	2
totaal	12	38	50
nijverheid			
- fabrikant	1	1	2
- bierbrouwer en mouter		1	1
- tabakkerver		1	1
totaal	1	3	4
juridische ambten			
- advocaat	1	3	4
- procureur		2	2
- rechter-plaatsvervanger		3	3
- griffier arrondissement-rechtbank		1	1
- notaris		2	2
totaal	1	11	12
medische ambten			
- arts		2	2
- medisch chirurg		1	1
- verloskundig arts		2	2
- geneesheer		2	2
- krankzinnigengesticht			
totaal	0	7	7
overig			
- directeur gasfabriek		1	1
- beëdigd vertaler		3	3
- gepensioneerd Adsis.-resident.		1	1
- ontvanger der registratie, zegel en successie		1	1
totaal	0	6	6
Bronnen: SAD, Bevolkingsregister Dordrecht & adresboek 1855, 1865, 1869, 1873, 1879.			

4.3.4. Maatschappelijke functies

Eén van de belangrijkste burgeridealen van de negentiende eeuw was het nemen van verantwoordelijkheid voor de maatschappij. De idee van sociale rechtvaardigheid werd zeer belangrijk gevonden.¹⁵⁶ Van zes bestuursleden en 29 leden is bekend dat zij naast hun werk actief waren in het sociaal-culturele leven van Dordrecht. Bestudering van de Dordtse adresboeken van de jaren 1855, 1865, 1869, 1873 en 1879 maakte duidelijk van welke organisaties en verenigingen zij lid waren. De vele en verschillende functies in de maatschappij die door de leden werden vervuld geeft aan dat ze algemeen bekend waren in de gemeente en in hoog aanzien stonden. Hun activiteiten laten zien dat ze een brede belangstelling hadden en verantwoordelijkheid voelden voor de samenleving.

Vooraleerst waren de leden actief in verenigingen en instanties die in verband stonden met de handel, scheepvaart en financiële dienstverlening. Twee bestuursleden en zeven leden waren lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken. Daarnaast waren enkele leden bijvoorbeeld lid van de commissie voor 't examineren van varenslieden, van de commissie voor de Rijnvaart, bestuurslid van het algemeen rijks depot of bestuurslid van de Spaarkas.

Verscheidene leden waren actief in het politieke en bestuurlijke leven van de overheid. In totaal namen drie bestuursleden en zeven leden één of meerdere malen zitting in het gemeentebestuur. De heer J.A. van Dorsser was bovendien burgemeester van Dubbeldam, de heer J.B. 't Hooft was lid van de Staten van Zuid-Holland en de heer J.P. Bredius was zelfs lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Twee bestuursleden en vier leden waren actief binnen de schutterij of de militie. Interessant is dat drie hiervan tot dezelfde familie behoorden. De heren Gerardus van der Sande en Albert Jan Verbeek van der Sande waren broers en de heer Herman van der Sande was de zoon van de heer Albert Jan Verbeek van der Sande. Een andere taak met veel verantwoordelijkheid was die van brandmeester, waartoe één bestuurslid en zes leden zich toe geroepen voelden. Door de stad heen waren op verschillende plaatsen brandspuiten geplaatst. Voor elke brandspuit werd een daarvoor verantwoordelijke ploeg aangesteld. De heer J.A. François was assistent van de Generaal-Brandmeester. Verder zaten enkele leden in een schoolbestuur of waren ze verbonden aan het Verenigd Armen, Wees- en Nieuw Armhuis.

De meeste leden waren op de één of andere manier actief bij hun kerkelijke gemeente. Twee bestuursleden en veertien leden waren lid van het kerkelijk bestuur als bijvoorbeeld ouderling, diaken of als lid van het Kiescollege. Daarnaast bestonden er ook veel religieuze verenigingen. De heer O.J. van der Elst van Bleskensgraaf was zeer actief op religieus gebied. Uit het adresboek van 1855 blijkt dat hij ouderling van de Nederlands Hervormde gemeente was en het adresboek van 1879 laat zien dat hij lid was van de Kerkvoogden en actief in drie religieuze verenigingen, waaronder de Evangelische Maatschappij ter bevordering van waarheid en Godzaligheid onder Rooms-katholieken, afdeling Dordrecht.

---

¹⁵⁶ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 585-586.

Liefdadigheid en het brengen van beschaving was belangrijk in de negentiende eeuw. De heer N. Rovers had het patronaat voor de gemeente Dordrecht voor Protestantse landbouwkundige gestichten voor verlaten en verwaarloosde kinderen te Montfoort. Ook de heer mr. W. van der Elst was zeer actief in de liefdadigheid. Hij was bestuurslid van het Nederlands genootschap tot zedelijke verbetering van de gevangenen, voorzitter van de Inrichting tot het verschaffen van onderwijs aan kinderen van minvermogenden, secretaris van de Vereniging tot bevordering van de huisvesting van de arbeidende klasse te Dordrecht en bestuurslid van de commissie tot uitdeling van Rumfordsche Soep. Van deze laatste commissie waren meerdere leden lid. Deze particuliere organisatie was in 1800 opgericht om de vanwege de crisis in nood verkerende armen te helpen. De naam werd ontleend aan de Graaf van Rhumford die een recept had ontwikkeld voor een voedzame en gezonde maaltijdsoep. De commissie gaf tegen betaling bonnen uit aan particulieren en diaconieën die deze vervolgens aan de armen konden uitdelen. Elke week werd er meerdere keren soep uitgedeeld.¹⁵⁷

Men zou hierdoor de indruk kunnen krijgen dat de leden van *de Breeveertien* alleen maar met serieuze zaken bezig waren, maar naast hun lidmaatschap van het leesgezelschap waren verscheidene leden ook lid van kunstzinnige en sportieve verenigingen, zoals Vereniging Kunstmin, de Schouwburgvereniging, de Dordtse Harddraverijvereniging en de Dordtse roei- en zeilvereniging.

4.3.5. Sociale klasse

De maatschappij van de negentiende eeuw was een standenmaatschappij. Dordrecht kende toen een klein aantal rijke mensen en een grote groep ambachtlieden, knechten en armen. De middengroepen zouden zich net zoals in de rest van Nederland pas in de twintigste eeuw gaan ontwikkelen. Standskenmerken waren onder andere het huis waarin men woonde, de familieafkomst en hoe men zich gedroeg, maar het belangrijkste onderscheid was de welstand waarin men leefde. De twee hoogste klassen waren de gegoede burgerij en de elite. De gegoede burgerij bestond uit advocaten, artsen, groothandelaars en officieren en tot de elite behoorden de reders, commissionairs, kassiers en allergrootste handelaren. De biografieën van de leden van *de Breeveertien* bevestigen dat zij beroepen uitoefenden waarmee ze tot deze twee hoogste klassen behoorden. De heer A. Vos van Hagestein behoorde overduidelijk tot de elite. In de notulen werd hij eerst alleen genoteerd als de heer A. Vos, maar vanaf 5 mei 1858 werd daar ‘van Hagestein’ aan toegevoegd. De reden hiervoor is dat hij de heerlijkheid Hagestein had aangekocht, het summum van maatschappelijk aanzien.¹⁵⁸

De leden van *de Breeveertien* behoorden niet alleen vanwege hun welstand tot de gegoede burgerij en de elite, maar ook vanwege hun functies in de Dordtse maatschappij. Zoals uitgelegd in paragraaf 4.3.4. gaven de verschillende functies die zij vervulden aan dat ze algemeen bekend waren in de gemeente en in hoog aanzien stonden. Interessant is dat twee bestuursleden en twee leden een onderscheiding hebben gekregen, namelijk secretaris H. Vriesendorp, secretaris C. Vriesendorp en de

---

¹⁵⁷ Kooij en Sleetbe (red.), *Geschiedenis van Dordrecht*, 210-211.

¹⁵⁸ *Ibidem*, 149-150.

heren N.B. Donkersloot en mr. J.S. Vriesendorp Jr.. Alle vier werden zij onderscheiden als Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Deze oudste en hoogste Nederlandse civiele orde werd in 1815 door Koning Willem I ingesteld en was een onderscheiding voor buitengewone verdiensten voor het vaderland. Daarenboven werd secretaris C. Vriesendorp de onderscheiding Ridder in de Orde van de Eikenkroon toegekend en de heer mr. J.S. Vriesendorp Jr. de onderscheiding Commandeur in de Orde van de Eikenkroon.¹⁵⁹ De Orde van de Eikenkroon werd in 1841 ingesteld door Goothertog Willem II van Luxemburg maar als Koning van Nederland (1840-1849) gebruikte hij hem ook binnen Nederland. De Orde van de Eikenkroon werd meestal toegekend wanneer een benoeming in de meer prestigieuze Orde van de Nederlandse Leeuw niet haalbaar leek.¹⁶⁰

4.3.6. Familiebanden en andere onderlinge relaties

De leden van *de Breeveertien* waren onderling op vier verschillende manieren met elkaar verbonden. Ten eerste via familierelaties. In totaal 15 leden waren met elkaar verbonden via een vader – zoon relatie (zie bijlage E). Van de familie Vriesendorp werden uiteindelijk 15 personen lid van het gezelschap en zij staan hiermee ver boven de familie van der Sande waarvan zes personen toetraden tot het gezelschap. Naast eerstegraads en tweedegraads (en verder) familierelaties waren de leden onderling verbonden via huwelijken. Het huwelijksgedrag van de gegoede burgerij en de elite was gebaseerd op de gedachte dat het familiefortuin in stand moest worden gehouden. Onderlinge huwelijken tussen de vooraanstaande families maar ook binnen de eigen familie tussen neef en nicht kwamen daarom veel voor.¹⁶¹ Uit de meisjesnamen van de echtgenotes van de heren blijkt inderdaad dat dit bij de leden van *de Breeveertien* ook de gewoonte was. De heer J.J. Blussé was bijvoorbeeld gehuwd met juffrouw H.J. Vriesendorp en verschillende leden waren getrouwd met een leden van de familie Roodenburg. De namen van de damesleden, zie bijlage D, laten ook zien dat zij familie van de heren waren. Enkele waren de echtgenotes van de heren, zoals mevrouw Schouten, geboren van Hattem, echtgenote van de heer J. Schouten Jr. Er waren ook juffrouwen lid en het is niet onwaarschijnlijk dat zij later met één van de heren zijn getrouwd. Als laatste waren ze zakelijk aan elkander gerelateerd. Doordat ze allemaal in dezelfde sectoren werkten kwamen ze daar veelvuldig met elkaar in contact. Daarnaast maakten ze waarschijnlijk van elkanders diensten gebruik. De vierde en laatste manier waarop ze met elkaar een connectie hadden is via hun maatschappelijke functies. Veelvuldig hadden ze een functie in hetzelfde instituut of dezelfde verenigingen of organisaties. In paragraaf 4.3.5. is dit inzichtelijk gemaakt.

---

¹⁵⁹ SAD, adresboek 1855, 1865, 1869, 1873, 1879.

¹⁶⁰ www.lintjes.nl, 05-03-2007.

¹⁶¹ *Geschiedenis van Dordrecht*, 150.

4.3.7. Het bestuur: zittingsduur, opvolging, keuzecompetentie

In totaal heeft *de Breeveertien* in de periode 1832 tot 1880 acht verschillende bestuursleden gekend. (zie bijlage C: Het bestuur) De langst zittende bestuursleden waren quaestor C.A. Vriesendorp die voor 38 jaren deze functie vervulde en C. Vriesendorp die minstens 14 jaren de secretaris van het gezelschap was. De functie van fiscaal was blijkbaar geen populaire functie want het werd in totaal door vijf verschillende heren uitgeoefend. We gaan er maar vanuit dat dit niet komt doordat zij niet tot de familie Vriesendorp behoorden want dit is een grote tegenstelling met die van de quaestor en de secretaris die beiden door slechts twee heren werden vervuld. De eerlijkheid gebied te zeggen dat fiscaal S.B.A. Hoofd zijn taak voor wel 25 jaren uitvoerde tot zijn dood in 1858.

In paragraaf 1.3 is de theorie van Kloek en Mijnhardt over keuzecompetentie en literaire socialisatie behandeld. Een kleine groep mensen, afkomstig uit de elite, kon zelf hun weg vinden in het nieuwe uitgebreide aanbod aan boeken door hier met familie en vrienden over te praten. Dit wordt literaire socialisatie genoemd. Het grootste deel van de mensen miste de competentie om een keuze te kunnen maken. Kloek en Mijnhardt zijn van mening dat de opkomst van leesgezelschappen verklaard kan worden door de behoefte van de mensen om onder begeleiding wegwijz te worden gemaakt in het nieuwe uitgebreide aanbod aan boeken. De leden van leesgezelschappen lazen voornamelijk de nieuwe genres; romans, historische boeken, reisbeschrijvingen en tijdschriften. Kloek en Mijnhardt vinden ondersteuning voor deze theorie in de ledenbestanden van diverse leesgezelschappen. De voorzitter was steeds iemand waarvan geacht kon worden dat hij zijn weg wist te vinden op de boekenmarkt.

Het is interessant om te kijken of de theorie van Kloek en Mijnhardt klopt bij *de Breeveertien*. De tijdschriften werden uitgekozen door de leden en het bestuur samen, maar de boekenkeuze lag enkel bij de quaestor, al hadden de leden de mogelijkheid om titels voor te stellen. Hadden diegenen die de functie van quaestor hebben vervuld inderdaad een beroep of een leidende functie in het sociaal-culturele leven waardoor het mogelijk was dat zij een begeleidende functie hadden?

In de door mij onderzochte periode heeft *de Breeveertien* twee quaestors gekend. Van 31 oktober 1832 tot zijn dood op 17 juni 1870 vervulde Corneille Adrien Vriesendorp deze functie. Daarna nam Henri Vriesendorp Jr. deze functie over. In bijlage C: Het bestuur, staat een korte biografie van hen beide, die onderling overeenkomsten vertonen. Alle twee waren ze werkzaam in de handel en de financiële dienstverlening. Maatschappelijk gezien waren ze op verschillende gebieden actief. Beide zijn lid van de gemeenteraad geweest, voelden zich verantwoordelijk voor hun medemens en waren geïnteresseerd in de schone kunsten.

Toetssteen voor de theorie is evenwel hoe de 'boekenkiezers' vergelijken met de leden. Kan van de leden verwacht worden dat zij begeleiding nodig hadden bij het selecteren van de juiste titels om te lezen? In het geval van *de Breeveertien* gold dit niet, want de identiteit van de quaestors verschild niet van die van de leden. Allen leefden in goede welstand, hadden een goede opleiding genoten en waren sociaal-cultureel actief. De 'boekenkiezers' hadden dus niet een bepaald voordeel

ten opzichte van de overige leden. De reden waarom de leden van *de Breeveertien* dan toch besloten hadden om de boekenkeuze aan de quaestors over te laten is vermoedelijk dat dit efficiënter was. Als ze gezamenlijk hadden willen besluiten welke boeken werden aangekocht, dan hadden ze vaker per jaar moeten vergaderen. Nu kon het aan de quaestors worden overgelaten om op de hoogte te blijven van nieuwe uitgaven. Op basis van mijn onderzoek behoeft de theorie van Kloek en Mijnhardt mogelijk enige bijstelling, want onvoldoende keuzecompetentie was niet de enige reden waarom men lid werd van een leesgezelschap.

4.3.8. In vergelijking ...

De drie leesgezelschappen *Leeslust baart kunde*, *Legendo Discimus* en *Nut en Genot*, zijn net als *de Breeveertien* een leesgezelschap voor de aanzienlijken. Onderling verschillen ze wel op enkele punten. *Leeslust baart kunde* werd opgericht door tien jonge heren, waarvan er zeven jonger dan 30 waren. De leden van dit gezelschap waren meer dan eens met elkaar verbonden door familierelaties en via huwelijken. In het begin van het bestaan was de meerderheid van de leden doopsgezind, maar uiteindelijk verdween deze groep en waren de leden voornamelijk Nederlands Hervormd. De meeste leden waren werkzaam in een juridisch of ambtelijk beroep, maar in de tweede helft van de negentiende eeuw werden er meer nieuwe leden toegelaten die werkzaam waren in de handel en nijverheid. Veel leden waren daarnaast lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, het genootschap *Physica en/of van de vrijmetselaarsloge De Noordstar*.¹⁶²

De nieuw toetredende leden van *Legendo Discimus* hadden in de periode 1806 – 1815 een gemiddelde leeftijd van 28,1 jaar en in de periode 1876 – 1885 van 43,8 jaar. In tegenstelling tot de andere leesgezelschappen die hier besproken worden, waren ze allen Rooms-katholiek. Dit is niet verwonderlijk aangezien *Legendo Discimus* een leesgezelschap in 's Hertogenbosch, oftewel het zuiden van het land was, waar het katholieke aandeel van de bevolking groter was dan in de rest van Nederland. Ook hier waren de leden onderling met elkaar verbonden via familierelaties. De meeste leden hadden een beroep in de handel, nijverheid en het krediet- en bankwezen, direct gevolgd door leden werkzaam in overheidsambten en in juridische ambten. Maatschappelijk stonden ze in hoog aanzien. Verscheidene leden waren lid van de Gedeputeerde Staten of Provinciale Staten en/of stonden op de kieslijst voor het gemeentebestuur.¹⁶³

De nieuwe leden van *Nut en Genot* waren jonge mannen die aan het begin van hun carrière stonden. Onderling waren ze net als bij de andere leesgezelschappen met elkaar verbonden door familierelaties. Voor zover bekend waren ze allen Nederlands Hervormd. De meeste waren werkzaam als predikant, ontvanger (van gelden in overheidsdienst) of grondeigenaar, gevolgd door ingenieurs, onderwijzers en kapitein/luitenants. De handel en nijverheid ontbreekt hier, op twee koopmannen na. Ze bekleedden verschillende bestuurlijke functies in de waterschappen en/of de gemeenteraad. Twee

---

¹⁶² van der Bijl, *Leeslust baart kunde*, 13, 25, 35-37, 56.

¹⁶³ Kegge-Sprengers, *Chateaubriand en rijstepap*, 37-47.

leden zijn burgemeester geweest. Sociaal-cultureel gezien waren ze ook actief, alsmede in het kerkelijk bestuur.¹⁶⁴

De theorie van Kloek en Mijnhardt over keuzecompetentie is niet toepasbaar op deze drie leesgezelschappen. Bij *Leeslust baart kunde* en *Nut en Genot* was het bestuur verantwoordelijk voor de boekenkeuze, maar de identiteit hiervan verschilde niet met die van de leden. Van alle (bestuurs)leden kan worden aangenomen dat zij over een gelijkwaardige keuzecompetentie beschikten. De leden van *Legendo Discimus* zijn sowieso een uitzondering, aangezien daar alle leden gezamenlijk over de te lezen boeken besloten.

4.4 Ten slotte ...

In dit hoofdstuk is de identiteit van het bestuur en de leden van *de Breeveertien* bepaald. Het is duidelijk geworden dat zij behoorden tot de gegoede burgerij en de elite. Doordat zij in het gemeentelijk bestuur en in het sociaal-cultureel leven van Dordrecht diverse functies vervulden stonden zij in hoog aanzien. In dit opzicht verschilden zij weinig van de leden van *Leeslust baart kunde*, *Nut en Genot* en *Legendo Discimus*. Deze leesgezelschappen waren allen opgericht door de aanzienlijken van de betreffende stad.

In paragraaf 4.3. is op basis van de leesgezelschappen *de Breeveertien*, *Leeslust baart kunde*, *Legendo Discimus* en *Nut en Genot* de theorie van Kloek en Mijnhardt over keuzecompetentie en literaire socialisatie beoordeeld. Volgens Kloek en Mijnhardt kan de vergroting van het aantal titels en de diversiteit van genres kan de keuzebarrière alleen maar kan hebben verhoogd. Volgens hen is de reden voor de opkomst van leesgezelschappen dat de mensen onder begeleiding van een deskundige kennis wilden maken met het nieuwe aanbod aan boeken. Deze these bleek op geen van de vier leesgezelschappen toepasbaar te zijn. Dat is niet verwonderlijk aangezien alle leden tot de aanzienlijken van de maatschappij behoorden. Zij hadden de benodigde opleiding en ontwikkeling gehad om zelfstandig tot een goede keuze te kunnen komen. Wilden zij meer informatie hebben over boeken dan konden zij dat in eigen kring verkrijgen, ook wel literaire socialisatie genoemd. Zij hadden geen gebrek aan keuzecompetentie en dat was daarom voor hen geen reden om lid te worden van het betreffende leesgezelschap. Sociabiliteit was voor hen de belangrijkste drijfveer.

---

¹⁶⁴ de Grip, 'Nut en Genot' te Sluis, 55-67.

Hoofdstuk 5: De leesmap van *de Breeveertien*

Het belangrijkste om te onderzoeken voor de bepaling van het karakter van *de Breeveertien* zijn de boeken en tijdschriften die zij lazen. Welke genres hadden hun voorkeur? In welke taal lazen ze? Is hun leesvoorkeur typisch voor deze periode en komt het overeen met dat van andere leesgezelschappen? Om deze vragen te kunnen beantwoorden zijn de lijsten met de te verkopen titels tijdens de jaarlijkse boekenverkoop van de jaren 1845 en 1846 en van 1875 en 1876 onderzocht. Deze staan in de bijlagen F en G. Het bleek niet mogelijk te zijn om alle titels en auteurs te reconstrueren, maar de meeste waren te achterhalen met behulp van Picarta en het internet. De eerste paragraaf is gereserveerd voor een beetje literatuurgeschiedenis zodat de boeken en tijdschriften die de leden van *de Breeveertien* lazen voor het onderzoek in de juiste context kunnen worden geplaatst. In paragraaf 5.2. worden de tijdschriften van *de Breeveertien* onderzocht en in paragraaf 5.3. de door hun gelezen boeken. De vergelijking met de leesgezelschappen *Leeslust baart kunde* uit Alkmaar, *Nut en Genot* uit Sluis en *Legendo Discimus* uit 's-Hertogenbosch komt in paragraaf 5.4.aan de orde.

5.1. Een beetje literatuurgeschiedenis ...

De vorming van de Nederlandse maatschappij in de negentiende eeuw werd sterk beïnvloed door de gevolgen van de verlichting, de Franse revolutie en de industrialisatie. Het was voor iedereen duidelijk geworden dat de maatschappij in korte tijd kon veranderen. Het heden kon niet langer als een logische voortzetting van het verleden gezien worden. (zie paragraaf 2.3. over Koselleck) De invloed van de kerk nam af terwijl die van de overheid zich uitbreidde. De meeste mensen verwachtten dat de samenleving zou veranderen en er kwam een debat op gang hoe de samenleving dan zou (moeten) veranderen en of dit stuurbaar was.¹⁶⁵ Dit debat werd gevoerd in openbare gelegenheden, periodieken en literatuur. De bevolking wilde zich bevrijden van oude regels en streefde naar een nieuwe vrijheid. Dit had verschillende gevolgen voor de kunsten, samenvallend onder de noemer romantiek.

Kenmerkend voor de romantiek was het laten vallen van de classicistische vormregels en onderwerpen en de nadruk op individuele originaliteit. De romantiek was in elk land weer een beetje anders. In Nederland bestond de romantiek uit twee verschillende stromingen, namelijk de zwarte romantiek en het burgerlijk realisme. Motieven van de eerste waren bijvoorbeeld vrijheid, fantasie, opstandigheid, hartstocht en verlangen.¹⁶⁶ Het gevoelsleven was een centraal thema. Het gewone, dagelijkse leven werd maar saai bevonden en met magie, waanzin en zonderlinge gebeurtenissen werd

---

¹⁶⁵ Bert Altena en Dick van Lente, *Vrijheid en rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2003), 117 en 134.

¹⁶⁶ Ton Smulders, *Script. Literatuur in Noord- en Zuid-Nederland*. (Den Bosch 1987), 149-150.

geprobeerd dit te doorbreken.¹⁶⁷ Men wilde wegvlugten uit het normale leven en zocht verandering door te lezen over andere landen en tijden. Het platteland en verre landen waren populaire settings voor de verhalen. Vanaf 1824 verschenen vertalingen van de historische romans van Sir Walter Scott in Nederland die Nederlandse auteurs inspireerden tot het schrijven van werken in dit genre.¹⁶⁸ Naast de middeleeuwen was met name de Gouden Eeuw een belangrijk decor voor hun verhalen, een periode waar de vaderlandslievende burgers trots op konden zijn.¹⁶⁹

Motieven van het burgerlijk realisme waren onder andere huiselijk geluk, liefde en folklore.¹⁷⁰ De opkomst van realistische novellen en romans hield verband met het streven van de burger naar een betere maatschappij. Onderwerpen die voorheen als onzedig werden beschouwd en waarover niet werd geschreven kwamen nu wel aan bod in de literatuur en onder andere prostituees en ranzige priesters werden nieuwe karakters in de verhalen. De donkere zijde van de maatschappij werd nu openlijk beschreven. Om het verhaal levensecht en herkenbaar te maken werd de burger hoofdfiguur en zijn huiskamer het decor.¹⁷¹ Romanschrijvers schreven over de problemen van de industriële samenleving en het verdwijnen van de oude overzichtelijke standenmaatschappij. Kennis werd verbonden met macht en met het vermogen de samenleving te veranderen.¹⁷² Voor de negentiende eeuwse burger was een belangrijke functie van literatuur het bewerkstelligen van een betere maatschappij. Met name de realistische literatuur was hier geschikt voor. Enerzijds kon de burger via de roman leren hoe hij zich moest gedragen in de snel veranderende maatschappij. Anderzijds stelde de schrijver misstanden aan de kaak zoals schrijnende armoede. De schrijvers kregen hiermee een zelfde moreel gezag als de dominee.¹⁷³

Genres die in de belangstelling kwamen waren: historische romans en verhalen, humoristische romans en verhalen, streek- en sociale romans, dagboeken en reisverslagen, sprookjes en legenden, ridderverhalen, kritieken en essays.

5.2. De tijdschriften van de Breeveertien

In de tweede helft van de achttiende eeuw en in de gehele negentiende eeuw kwamen verschillende nieuwe soorten tijdschriften op de markt. Naast gespecialiseerde tijdschriften over een bepaald onderwerp werden vaktijdschriften voor specifieke beroepsgroepen geïntroduceerd, bijvoorbeeld voor theologen of handelaren. Beide soorten werden vaak na korte tijd alweer opgeheven. Het belangrijkste en meest succesvolle soort tijdschrift dat in de negentiende eeuw het levenslicht zag was het

---

¹⁶⁷ Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*, 66.

¹⁶⁸ G.J. van Bork en N. Laan, *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur* (Groningen 1986) 53, 55, 67.

¹⁶⁹ Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*, 65, 116.

¹⁷⁰ Smulders, *Script*, 168.

¹⁷¹ Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*, 132.

¹⁷² Altena en van Lente, *Vrijheid en rede*, 110 en 113.

¹⁷³ Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*, 135.

algemeen-culturele tijdschrift. De redacteurs streefden naar actualiteit en in hun tijdschriften kwamen allerlei onderwerpen aan bod op het gebied van theologie, geografie, geschiedenis, natuur en literatuur. Hierdoor hebben deze tijdschriften een grote bijdrage geleverd aan het tot stand komen van de ontwikkeldencultuur, de cultuur van het goed opgeleide gedeelte van de middengroepen met een algemeen gerichte intellectuele belangstelling (zie paragraaf 2.1.), waartoe ook de leden van *de Breeveertien* behoorden.¹⁷⁴ In de tweede helft van de negentiende eeuw werden de familiebladen en geïllustreerde tijdschriften heel populair. Uitgevers namen buitenlandse tijdschriften als voorbeeld voor hun eigen geïllustreerde periodieken.¹⁷⁵

Net als de meeste leesgezelschappen was ook *de Breeveertien* geabonneerd op verschillende tijdschriften. Aanvankelijk waren de uitgevers erg blij met de afname door leesgezelschappen omdat hiermee een goede afzet van de door hun uitgegeven tijdschriften werd gegarandeerd. Vanaf het begin van de negentiende eeuw kwam hier echter langzaam verandering in. Het aantal tijdschriften op de markt groeide waardoor de concurrentie toenam. Het werd voor de consument erg duur om zich te abonneren op elk tijdschrift dat hem interessant leek. Het lid zijn van een leesgezelschap was hier een uitstekende oplossing voor. Voor de uitgevers waren collectieve abonnementen minder positief dan voor de consument omdat het een toename van het aantal abonnees juist tegenhield en de potentiële inkomsten van een tijdschrift werden hierdoor niet gehaald.¹⁷⁶ Niettemin bleef het aantal tijdschriften op de markt toenemen en er kwamen ook meer verschillende genres. Dit kwam onder andere doordat in 1869 het dagbladzegel werd afgeschaft. Daarnaast waren bijvoorbeeld de toenemende welvaart en de ontwikkeling van de grafische industrie (bijvoorbeeld nieuwe en betere drukpersen en illustratiemethoden) van invloed op het verschijnen van meer periodieken op de markt, met name het geïllustreerde tijdschrift.¹⁷⁷ Voorbeelden hiervan zijn *L'Illustration*, *de Nederlandsche Spectator* en *Fliegende Blätter*. De verschillende onderwerpen werden geïllustreerd en daarnaast werden platen opgenomen in deze tijdschriften.

In de jaren 1845 – 1846 en 1875 – 1876 heeft *de Breeveertien* in totaal 25 verschillende tijdschriften gelezen. In de eerste periode lazen ze tien verschillende tijdschriften en in de tweede periode 16. *De Gids: nieuwe vaderlandsche letteroefeningen* hebben ze in beide perioden gelezen. Het lijkt alsof ze een grotere interesse in tijdschriften kregen, maar dat is een ietwat vertekend beeld. Op de lijst van de jaarlijkse boekenverkoop van 1856 staan er 16 genoteerd terwijl voor die van 1862 zeven tijdschriften zijn opgeschreven. De vermoedelijke reden hiervoor is een combinatie van belangstelling en de wil de contributie niet te hoog op te laten lopen. In 1880 was het percentage

---

¹⁷⁴ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 88-93.

¹⁷⁵ Peter J.H. van den Berg, *Welkom in 't leven. Een beschrijving van het geïllustreerde tijdschrift Eigen Haard 1875-1941* (Amsterdam 2003), 12.

¹⁷⁶ G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770 – 1830* (Den Haag 1995), 113.

¹⁷⁷ van den Berg, *Welkom in 't leven*, 12-13.

boeken verschoven ten gunste van de tijdschriften want er stonden 25 tijdschriften op de lijst en maar 18 boeken.¹⁷⁸

Het belangrijkste type tijdschrift dat door *de Breeveertien* werd gelezen was het literaire tijdschrift. In deze tijdschriften werden nieuw uitgekomen werken gerecenseerd, niet alleen literaire uitgaven maar ook wetenschappelijke publicaties. Het is aannemelijk dat de leden hieruit ideeën opdeden. Veel van deze tijdschriften maakten er namelijk de gewoonte van om de favoriete auteurs van leesgezelschappen te bespreken.¹⁷⁹ In de literaire tijdschriften werd bovendien naast recensies mengelwerk aangeboden; wetenschappelijke studies, kunstbeschouwingen en literaire bijdragen in proza of poëzie.¹⁸⁰ Opmerkelijk is dat het gezelschap tegelijkertijd zowel *Vaderlandsche Letteroefeningen* als *De Gids: nieuwe vaderlandsche letteroefeningen* hebben gelezen. Eén van de redenen waarom *De Gids* in 1837 werd opgericht was dat de jongere lezers de recensies van *Vaderlandsche Letteroefeningen* te onprofessioneel vonden. Naar hun mening was de kritiek van het blad vooral op de zedelijke normen van die tijd gebaseerd en kregen vernieuwende schrijfstijlen en onderwerpen hierdoor geen kans.¹⁸¹ Dit was één van de redenen waarom het in 1837 werd opgericht. Het jongere deel van het publiek vond *Vaderlandsche Letteroefeningen* te behoudend, antiromantisch en onoordeelkundig. De ‘oude manier’ van recenseren beijverde zich vooral om de heersende smaak te bevestigen, zodat er weinig ruimte voor vernieuwing was. Een eerste verzet was de oprichting van allerlei kleine schendblaadjes met een kleine oplage van bekende schrijvers zoals de Amsterdammer Jacob van Lennep. Een echte eerste serieuze poging om een nieuwe draai te geven aan het recenseren was de oprichting van het tijdschrift *De Muzen* in 1834. Hieraan werkten ook verschillende schrijvers aan mee die voorheen aan de diverse schendblaadjes waren verbonden. Maar met de leidende man in de redactie, Aernout Drost, stierf dit kritische blad een vroege dood. De uitgever vond voortzetting niet verstandig aangezien het tijdschrift maar weinig abonnees wist te trekken. In 1837 werd een nieuwe poging gedaan en daaruit ontstond *De Gids*, met als ondertitel: *nieuwe vaderlandsche letteroefeningen* om daarmee aan te geven hoezeer zij zich afzetten tegen de conservatieve concurrent. Binnen een korte tijd wist zij een leidende positie te verkrijgen. Dat was vooral te danken aan het feit dat zij voor het recenseren van de werken deskundigen op het betreffende terrein aantrokken. Hun mening was dat alleen door goede kritiek de literatuur vooruit kon komen en een eigen nationaal karakter kon ontwikkelen.¹⁸²

Niet lang nadat *De Gids* op de markt verscheen nam *de Breeveertien* in 1838 een abonnement op dit tijdschrift.¹⁸³ Het was niettemin niet naar ieders smaak en ik zag in de notulen een hele strijd over het al dan wel of niet aanhouden ervan. Helaas is niet bekend welke leden voor en welke leden

---

¹⁷⁸ SAD, *de Breeveertien*, lijsten, inv. nr. 59 en 60, 1845, 1846, 1875, 1876.

¹⁷⁹ W. van den Berg, *Concordia. Een Veenendaals Leesgezelschap 1858 – 1943* (Veenendaal 1992), 20.

¹⁸⁰ Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*, 150-151.

¹⁸¹ *Ibidem*, 150.

¹⁸² Marita Mathijssen, ‘Amsterdam: Leliegracht 25. De Gids en het blijvend debat.’, in: Jan Bank en Marita Mathijssen ed., *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 111-115.

¹⁸³ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858, inv. nr. 1, 31-5-1838.

tegen waren en het is daarom niet bekend of het een strijd tussen de jonge en oude generatie was. In de jaren tussen 1838 en 1862 was *De Gids* een regelmatig terugkerend onderwerp van discussie en het werd meerdere malen voorgesteld, afgekeurd, aangenomen en weer afgeschaft. Na 1862 zijn er geen notulen meer over gemaakt en vermoedelijk was de strijd toen definitief ten voordele van *De Gids* geëindigd. Datzelfde jaar werd immers *Vaderlandsche Letteroefeningen* afgeschaft om niet meer terug te keren in de leesportefeuille.¹⁸⁴

In de tweede periode lijkt de belangstelling van *de Breeveertien* naar het lichtere werk te zijn verschoven. Ze lazen toen meer algemeen-culturele tijdschriften, familiebladen en humoristische periodieken. De leden lazen in de tweede periode meer voor het vermaak en er werd meer rekening gehouden met de gezinsleden. Dit kan een aanwijzing zijn dat het karakter van het gezelschap minder serieus was geworden. Er waren twee humoristische bladen aan de portefeuille toegevoegd: het *Humoristisch Album* en *Uilenspiegel*. Dit komt overeen met de tijdens de romantiek toegenomen belangstelling voor humoristische werken waarmee men zich kon ontspannen.¹⁸⁵ Een echt familieblad was *Eigen Haard*, vanaf 1875 uitgegeven door de Haarlemse uitgever Kruseman. Hij had zich ten doel gesteld het grote publiek te beschaven door wetenschappelijke en culturele informatie toegankelijk te maken voor een groot publiek. Het was een echt vaderlands tijdschrift volgens de normen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen¹⁸⁶ die godsdienst, deugd en maatschappelijk welzijn hoog in het vaandel hadden staan. Dit genootschap had zich ten doel gesteld kennis en deugd te verspreiden ten behoeve van de vooruitgang van het vaderland.¹⁸⁷ De bijdragen in *Eigen Haard* waren enkel van Nederlandse schrijvers, de portretten enkel van Nederlandse mannen en vrouwen en het zou elke week nationale gebeurtenissen behandelen. Dit alles zou worden geïllustreerd en ondersteund met kunstplaten. Als voorbeeld voor *Eigen Haard* diende het Duitse tijdschrift *Gartenlaube*, die werd uitgegeven vanaf 1853 en vanaf 1874 door *de Breeveertien* werd gelezen. Dezelfde onderwerpen kwamen aan bod: gedichten, verhalen, biografieën, geschiedkundige bijdragen en cultuurgeschiedenis, alsmede bijdragen over het menselijk lichaam in ziekte en gezondheid.¹⁸⁸

De diversiteit aan tijdschriften toont aan dat de leden van *de Breeveertien* een brede belangstelling hadden, zoals in de romantische traditie paste. In de jaren 1845 – 1846 lazen ze voornamelijk literaire tijdschriften. Deze tijdschriften werden altijd aangevuld met mengelwerk waardoor ze eigenlijk onder de noemer ‘algemeen-cultureel tijdschrift’ thuishoren. Hun brede belangstelling wordt ook weergegeven in de toename van het aantal tijdschriften van verschillende genre. Het tijdschrift *De aarde en haar volken* laat bijvoorbeeld zien dat de leden interesse hadden in andere landen en culturen. Bovendien hadden de leden interesse in internationale gebeurtenissen. In

---

¹⁸⁴ SAD, *de Breeveertien*, notulen 1832 – 1858 en 1858 – 1900, inv. nr. 1 en 2, 31-5-1838, ?-12-1838, 7-4-1842, 4-4-1844, 9-12-1852, 10-11-1853, 13-4-1854, 5-4-1855, 20-11-1862.

¹⁸⁵ Smulders, *Script*, 181.

¹⁸⁶ van den Berg, *Welkom in 't leven*, 61-64.

¹⁸⁷ Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom.*, 259-256.

¹⁸⁸ van den Berg, *Welkom in 't leven*, 61-64.

de jaren 1845 – 1846 waren ze geabonneerd op twee Franse tijdschriften en in de jaren 1875 – 1876 op drie Franse en twee Duitse (allen in de oorspronkelijke taal). Daarnaast waren de tijdschriften *Wetenschappelijke bladen* en *Iris* samengesteld uit vertalingen uit een selectie van buitenlandse tijdschriften.¹⁸⁹

5.3. De boeken van *de Breeveertien*

Voor de bepaling van het karakter van *de Breeveertien* is het belangrijk om te kijken naar wat voor soort boeken zij lezen. Het bleek niet mogelijk te zijn om van alle boeken de volledige titel en de auteur terug te vinden. Voor het jaar 1845 is één titel geheel onbekend gebleven en van twee levensomschrijvingen heb ik de auteur niet kunnen vinden. Voor de jaren 1846, 1875 en 1876 zijn respectievelijk 12, negen en twee titels onbekend gebleven. De bekende titels zijn per jaar apart onderverdeeld in genres, zodat duidelijk wordt waar hun interesses lagen. Ik heb deze genre-indeling naar eigen inzicht gemaakt. Een moeilijkheid was dat veel van de titels die in 1845 op de leeslijst stonden ook op die van 1846 stonden, 16 stuks in totaal. Vermoedelijk komt dit doordat deze werken uit meerdere delen bestonden waarvoor in 1845 geen tijd was om deze allemaal te lezen. Een andere moeilijkheid was dat het niet altijd duidelijk was bij welk genre een boek moest worden ingedeeld. Dit gold met name voor de historisch-romantische werken die of bij de romans of bij de geschiedkundige werken konden worden ingedeeld.

Tabel 1: *Aantal bekende boeken per genre per jaar.*

jaar	1845	1846	1875	1876
romans	22	16	20	20
poëzie, toneel en mengelwerk	3	5	2	1
geschiedkundige werken	10	12		
reis- en landenbeschrijvingen	2	5	1	2
levenbeschrijvingen	5	4		
betogen en verhandelingen	5	3		
religieuze werken	2	2		
almanak	1	2		
totaal	50	49	23	23

Bron: SAD, *de Breeveertien*, lijsten, inv. nr. 59 en 60, en eigen onderzoek.

In de jaren 1845 en 1846 had *de Breeveertien* een brede belangstelling. Hun interesse komt overeen met de verandering in leesgedrag zoals in paragraaf 1.2. over de lezersrevolutie werd beschreven. In

¹⁸⁹ SAD, *de Breeveertien*, lijsten, inv. nr. 59 en 60.

de tweede helft van de achttiende eeuw vond er geleidelijk een omslag plaats van het extensief lezen naar het intensief lezen. Voorheen las en herlas men vooral stichtelijke en zedekundige werken. Bij het extensieve lezen ging de belangstelling voornamelijk uit naar romans, reisverhalen, historische werken en levensbeschrijvingen. De genrekeuze komt overeen met de resultaten van het onderzoek van J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt naar de leescultuur in Middelburg, eveneens beschreven in paragraaf 1.2. Leesgezelschappen kochten daar vooral romans, aardrijkskundige en historische werken en tijdschriften. *De Breeveertien* nam eveneens almanakken, betogen en verhandelingen en religieuze werken af. Almanakken waren literaire boekjes die eenmaal per jaar uitkwamen. Ze stonden vol met gedichten, korte verhalen en romantische plaatjes. Meestal werden deze gekocht om cadeau te geven.¹⁹⁰ Het leesgezelschap kocht *Aurora* (1845) en *Vergeet me niet* (1845 en 1846) maar in 1875 en 1876 werden geen almanakken rondgezonden. In Nederland waren deze boekjes inderdaad minder populair geworden.¹⁹¹ Betogen en verhandelingen die zij lazen waren onder andere *Redevoeringen* door A. des Amorie van der Hoeven, hoogleraar te Amsterdam (1845) en *Nederland, zoo als het was, is en worden zal of kan* door Friedrich Wilhelm von Mauvillon (1845 en 1846). Een voorbeeld van een door hen gelezen religieus werk is *Alamontade, de galeislaaf: een boek voor onbedorven harten, die aan godsdiensttwijfel lijden* door Johann Heinrich Daniel Zschokke (1845 en 1846). Net als bij de almanakken mochten deze twee laatste genres in 1875 en 1876 niet langer op de belangstelling van *de Breeveertien* rekenen.

In de negentiende eeuw bestond de opvatting dat literatuur en poëzie in dienst van het Vaderland stonden.¹⁹² Een duidelijk bij deze opvatting behorende titel is *Proza en Poëzij, uitgegeven ten voordele der bewoners van Twenthe*, verzameld door Boudewijn, pseud. van Jacon Leunis van der Vliet (leeslijst 1845). Markant is: *De gouverneur van eenen Europeeschen prins, of uitbreiding van de Rooms-Katholieke godsdienst gevaarlijk voor den staat* geschreven door de Hervormde predikant Abraham Faure Beeckman (leeslijst 1846). Dit wekt de suggestie dat de leden van *de Breeveertien* weinig ingenomen waren met de Katholieke godsdienst. Drie van hen, de heren H. Brunner, O.J. van der Elst van Bleskensgraaf en A.J. Schouten waren zelfs lid van de Evangelische Maatschappij, ter bevordering van waarheid en Godzaligheid onder Rooms-katholieken. Het boek *Het misdadig Engeland: geschiedkundig gedenkstuk der wanbedrijven van het Britsche staatsbewind sedert de eerste moordtoneelen in Ierland tot aan de vergiftiging der Chinezen*, geschreven door Elias Regnault en gewijzigd en aangevuld door E. van der Maaten is net als *De gouverneur van eenen Europeeschen prins* een boek waaruit een duidelijke mening blijkt. Waren de leden echt zo tegen Engeland of was het vooral wetenschappelijke interesse dat hen ertoe bracht om dit boek aan te schaffen? Vermoedelijk dat laatste, want de leden lazen eveneens positieve geschiedkundige werken en reisbeschrijvingen over dit land zoals *Reizen in Engeland en Wales* door J.G. Kohl (1845 en 1846).

¹⁹⁰ Smulders, *Script*, 152.

¹⁹¹ de Grip, 'Nut en Genot' te Sluis, 77.

¹⁹² Born en Laan, *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis.*, 89-90.

Wat opvalt bij de geschiedkundige werken is dat deze niet persé over de middeleeuwen en de Nederlandse Gouden Eeuw gaan, terwijl de romantiek hier wel om bekend staat. *De Breeveertien* koos voor meer internationale onderwerpen maar ook voor de actualiteit met boeken over Napoleon. In 1846 was het voornamelijk de vaderlandse geschiedenis die de voorkeur had.

Wat opvalt is dat het aantal gelezen genres in de jaren 1875 en 1876 ten opzichte van 1845 en 1846 minder divers was. Lazen ze voorheen acht verschillende genres, in de tweede periode was dat verminderd tot drie. Het serieuze werk was uit de gratie. Al bij het onderzoek naar de tijdschriften bleek dat de leden in 1875 – 1876 meer voor het vermaak gingen lezen en er daarom voor kozen om humoristische periodieken en familiebladen in hun leesportefeuille op te nemen. Dit is in overeenkomst met de veronderstelde algemene tendens dat leesgezelschappen in de loop van de negentiende eeuw hun boekenkeuze minder op het nut maar meer op het vermaak baseerden.¹⁹³ Ook de verhouding boeken en tijdschriften is verschoven. Het totaal aantal boeken en tijdschriften die in de betreffende jaren op de boekenverkooplijsten stonden is in onderstaande tabel opgenomen. Hieruit wordt duidelijk dat *de Breeveertien* in de jaren 1875 en 1876 ten opzichte van de jaren 1845 en 1846 minder boeken maar meer tijdschriften zijn gaan lezen.

Tabel 2: Totaal aantal tijdschriften en boeken gelezen door de Breeveertien, per jaar, bekende en onbekende titels.				
jaar	1845	1846	1875	1876
tijdschriften	8	10	14	15
boeken	51	62	32	25
totaal	59	72	46	40
Bron: SAD, <i>de Breeveertien</i> , lijsten, inv. nr. 59 en 60.				

De meeste door *de Breeveertien* aangekochte werken waren romans, het meest gelezen genre van de romantiek. Een gevolg van de meer modegevoelige leescultuur was de grote populariteit van sommige schrijvers.¹⁹⁴ In de notulen stond niet genoteerd of de gelezen boeken goed of slecht waren bevallen maar van enkele schrijvers lazen ze meerdere titels. Bij *de Breeveertien* was in 1845 Alexander Dumas erg populair en ze hebben zelfs een werk van Lord Byron en van Victor Marie Hugo gelezen. Andere bekende buitenlandse auteurs op de leeslijst waren Charles Dickens en Hans Christian Andersen in 1846 en Gregor Samarow in 1875 en 1876. Beroemde nu nog bekende Nederlandse auteurs van door hen gelezen werken waren Jacob van Lennep, Johannes Knepelhout en Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint. Internationaal populaire realistische auteurs op hun

¹⁹³ Boudien de Vries, 'Dordrecht: de openbare leeszaal en bibliotheek', in: Marita Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw*. (Amsterdam 2006), 439-449, aldaar 443.

¹⁹⁴ Altena en van Lente, *Vrijheid en rede*, 89.

leeslijst waren Fredrika Bremer, Alexander Dumas en Eugène Sue.¹⁹⁵ In onderstaande tabel zijn de romans uitgesplitst naar land van herkomst.

jaar	1845	1846	1875	1876
Nederland	3	3	8	7
Duitsland	4	1	2	4
Frankrijk	8	5	1	
Verenigd Koninkrijk	4	4	6	7
Amerika				2
Denemarken	1	2		
Zweden	2	1		
Hongarije			1	
Italië			1	
totaal	22	16	19	20
Bron: SAD, <i>de Breeveertien</i> , , inv. nr. 59 en 60, en eigen onderzoek.				

De Nederlandse romans werden in alle jaren in aantal overschaduwd door romans van buitenlandse herkomst. *De Breeveertien* beperkte zich hierbij niet tot Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, maar las zelfs werken uit Scandinavië, Italië, Hongarije en Amerika. In paragraaf 2.4 is beschreven dat de burgerij in Nederland in de loop van de achttiende eeuw zich ervan bewust werden dat de economische en politieke positie van Nederland in verhouding tot het buitenland verslechterde. Men zocht de verklaring in een collectief moreel verval en er kwam een beweging op gang voor herstel van het vaderland. In lijn hiermee zou je dan verwachten dat de mensen er voor zouden kiezen om vaderlandse romans te lezen. Nederlandse schrijvers waren inderdaad populair maar tegen het einde van de achttiende eeuw nam het aantal vaderlandse publicaties af. Pas rond 1835 inspireerden de vertalingen van Sir Walter Scott de Nederlandse auteurs weer tot het schrijven van nieuwe werken.¹⁹⁶ De reden dat de Nederlandse roman niet wist door te breken komt vermoedelijk door de zeer grote concurrentie van buitenlandse vertalingen. Deze boeken werden net als die van Nederlandse auteurs geïnspireerd door de normen en waarden van de verlichting en de romantiek, welke belangrijk werden geacht door de Nederlandse burgers.¹⁹⁷ Voor zover duidelijk lijkt het erop dat ze in 1845 wel enkele werken in de Franse en Duitse taal hebben gelezen, maar in de jaren 1846, 1875 en 1876 alleen werken in de Nederlandse taal. In het nieuwe reglement van 1871 staat inderdaad: ‘... bij voorkeur Hollandsche boeken, terwijl werken in het Fransch, Duitsch en Engelsch

¹⁹⁵ Born en Laan, *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis.*, 85.

¹⁹⁶ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 486-487.

¹⁹⁷ Kloek, *Een begreeds vaderland*, 16.

ook toegelaten zijn.’ Tijdschriften lezen ze inderdaad in al deze talen maar boeken lezen ze het liefst in het Nederlands. Zoals tabel drie laat zien waren ze in de keuze van de romans wel internationaal georiënteerd.

Door de opkomst van de roman kwam ook de vrouwelijke auteur in beeld. De traditionele letterkunde vereiste een literaire scholing die voor maar zeer weinig vrouwen bereikbaar was. Het gevolg was dat in West-Europa vrouwen ongeschikt werden geacht voor het schrijven van literatuur.¹⁹⁸ Het was niettemin pas tegen 1870 dat er in Nederland en in het buitenland echt meer vrouwelijke auteurs kwamen.¹⁹⁹ De onderstaande tabel laat zien dat *de Breeveertien* inderdaad boeken van vrouwelijke auteurs las, maar hun aantal werd ruimschoots overschreden door dat van de mannelijke auteurs.

Tabel 4: Aantal mannelijke en vrouwelijke auteurs en aantal door hen geschreven (bekende) romans gelezen door de Breeveertien, per jaar.				
jaar	1845	1846	1875	1876
mannelijke auteurs	10	10	11	13
aantal door hen geschreven boeken	17	11	13	15
vrouwelijke auteurs	4	5	5	5
aantal door hen geschreven boeken	5	5	6	5
Bron: SAD, <i>de Breeveertien</i> , lijsten, inv. nr. 59 en 60, en eigen onderzoek.				

Daarnaast werden vrouwen nu het onderwerp van de romans. Dit kwam niet alleen doordat meer romans nu door vrouwen werden geschreven maar ook doordat in romans over het gevoelsleven van de hoofdpersoon werd geschreven. De vrouw werd gezien als een gevoelig wezen en was daarom een heel geschikt hoofdpersonage.²⁰⁰ Zulke boeken werden ook door *de Breeveertien* gelezen, bijvoorbeeld *Ida Nosten, 1672-1673* van J. van Assum uit 1845 en *vrouwenliefde en vrouwenmoed* van Florence Marryat uit 1876.²⁰¹

5.4. In vergelijking ...

Leeslust baart kunde had eenzelfde brede belangstelling als *de Breeveertien*, maar een grotere interesse in dichtwerken en in wetenschappelijke publicaties. Ze waren geïnteresseerd in het gebruik van gas voor stadsverlichting en de mogelijkheden die de spoorwegen boden. Juridische publicaties konden ook op hun belangstelling rekenen. Bij de buitenlandse werken hadden die uit Duitsland en

¹⁹⁸ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 484.

¹⁹⁹ Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*, 230.

²⁰⁰ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 484.

²⁰¹ SAD, *de Breeveertien*, lijsten, inv. nr. 59 en 60.

Engeland de voorkeur, terwijl de leden minder belangstelling hadden voor Franse werken. De buitenlandse werken werden in het Nederlands gelezen. De door hun gelezen geschiedkundige werken hadden voornamelijk de vaderlandse geschiedenis als onderwerp. *Leeslust baart kunde* was geabonneerd op verschillende tijdschriften, waaronder letterkundige. In de tweede helft van de negentiende eeuw bleef hun belangstelling zeer gevarieerd, hoewel de theologische en stichtelijke werken nu begonnen te verdwijnen. Een ander verschil met voorheen was dat tijdschriften en boeken vaker in de oorspronkelijke taal werden gelezen.²⁰²

Legendo Discimus had een grote voorkeur voor het lezen van werken in de Franse taal. Dit ging zelfs zover dat oorspronkelijk Duitse en Engelse werken in de Franse vertaling werden gelezen. De genres die door hen werden aangekocht behoorden tot de internationale en vaderlandse geschiedenis en politiek, reisverhalen en volkenkunde, romans en verhalen, poëzie en wetenschappelijke of vakliteratuur. Napoleon was een geliefd onderwerp en er stonden net als bij *de Breeveertien* minder boeken over vaderlandse dan over internationale gebeurtenissen op de lijst. Voor gedichten was vooral in de beginjaren belangstelling. *Legendo Discimus* was een katholiek leesgezelschap en ze hadden tijdelijk een abonnement op twee katholieke tijdschriften en meerdere malen werd lectuur met betrekking tot het katholieke geloof aangeschaft. Opvallend is de aanschaf van boeken over geneeskunde, landbouw en handel omdat deze genres normaliter niet door leesgezelschappen werden aangeschaft maar eerder door particulieren of vakleesgezelschappen. De reden om toch deze boeken aan te schaffen was dat er meerdere leden dokter, grootgrondbezitter of handelaar waren. De tijdschriften waarop het gezelschap geabonneerd was waren voor het merendeel in de Franse taal. Letterkundige, algemeen-culturele en literaire tijdschriften behoorden zoals bij alle leesgezelschappen tot hun bestand. Pas in 1857 namen ze een abonnement op *De Gids*, terwijl dit tijdschrift al in 1837 was opgericht. Daarnaast waren zij geabonneerd op vaktijdschriften en tijdschriften voor een specifieke doelgroep, voor de doktoren, grondbezitters en handelaren onder de leden. Vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw hadden ze meer tijdschriften dan boeken op de leeslijst staan. Bijzonder bij dit leesgezelschap is de toepassing van censuur. Meerdere malen werd besloten de rondzending van een titel te stoppen omdat er onzedige teksten of teksten schadelijk voor de Rooms-katholieke godsdienst in stonden.²⁰³

Meer dan de helft van de door *Nut en Genot* aangeschafte werken was oorspronkelijk Nederlands. In afnemende volgorde waren vertalingen uit het Duits, Engels en Frans populair, maar er stonden ook werken uit Zweden, Griekenland, Polen en Amerika op de lijst. De leden hadden net als die van de andere leesgezelschappen een zeer brede belangstelling, maar die belangstelling betrof voornamelijk voor romans, verhalen en novellen. Andere genres op hun leeslijst waren geschiedenis en politiek, reisverhalen en volkenkunde, poëzie en fabels, maar ook almanakken, godsdienstige

---

²⁰² van der Bijl, *Leeslust baart kunde*, 25-33, 46-54, 61-66.

²⁰³ Kegge-Sprengers, *Chateaubriand en rijstepap*, 58-77.

werken en redevoeringen. Tijdschriften werden evenals de boeken voor het merendeel in het Nederlands gelezen maar men was ook geïnteresseerd in Franstalige tijdschriften.²⁰⁴

5.5. Ten slotte ...

Het doel van dit hoofdstuk was het bepalen van de leesvoorkeur van *de Breeveertien*. Welke genres hadden de voorkeur van *de Breeveertien*? In welke taal lazen ze? Is hun leesvoorkeur typisch voor deze periode en komt deze overeen met die van andere leesgezelschappen?

In de tweede helft van de achttiende eeuw en in de negentiende eeuw werden vele nieuwe genres geïntroduceerd. *De Breeveertien* en de andere leesgezelschappen hadden een diversiteit aan genres op hun leeslijst staan. *Legendo Discimus* had zelfs vaktijdschriften en –boeken in hun leesbestand. Het onderzoek van Kloek en Mijnhardt naar de leescultuur in Middelburg geeft inderdaad als resultaat dat hoewel leesgezelschappen voornamelijk romans, reisbeschrijvingen en historische werken afnamen, zij ook enkele meer serieuze werken aanschafte, zoals juridische werken en politieke geschriften.

Alle leesgezelschappen, behalve *Legendo Discimus*, hadden een voorkeur voor de Nederlandse taal, maar dat weerhield hen er niet van buitenlandse werken aan te kopen. Doordat de concurrentie uit het buitenland zo groot was stonden er vaak meer buitenlandse dan vaderlandse boeken op de leeslijst. In de loop van de eeuw veranderde de smaak van *de Breeveertien*. Ze ging meer voor het vermaak lezen en nam titels voor de hele familie op in de leesportefeuille. Daarnaast gingen de leden in verhouding minder boeken en meer tijdschriften lezen. Dit was hetzelfde bij *Legendo Discimus* en bij *Leeslust baart kunde* verdwenen inderdaad de theologische en stichtelijke werken van de leeslijst. Van *Nut en Genot* is onbekend of de leesvoorkeur veranderde.

De Breeveertien en de andere drie leesgezelschappen lazen allen verschillende soorten tijdschriften. Letterkundige tijdschriften hadden hun belangstelling vanwege de recensies maar ook voor het mengelwerk daarin. Zodra in de tweede helft van de negentiende eeuw het geïllustreerde tijdschrift op de markt verscheen kon deze eveneens op de belangstelling van de vier leesgezelschappen rekenen. *Legendo Discimus* is wederom een uitzondering door het opnemen van vaktijdschriften in haar bestand.

---

²⁰⁴ de Grip, 'Nut en Genot' te Sluis, 74-84.

Hoofdstuk 6: Slotbeschouwing

Met deze thesis wil ik bijdragen aan het onderzoek naar het leesgedrag en de leescultuur in de negentiende eeuw in Nederland. Met dit doel heb ik een onderzoek verricht naar de archieven van het Dordtse leesgezelschap *de Breeveertien* voor de periode 1832 tot 1880. Om mijn onderzoek een richting te geven heb ik allereerst in hoofdstuk één onderzocht hoe de wetenschappelijke studie naar leesgedrag en leescultuur zich heeft ontwikkeld en welke theorieën hier zijn uitgekomen. De interesse in dit onderzoeksgebied ontstond vanaf eind jaren zeventig in Nederland en in het buitenland bij verschillende wetenschappelijke disciplines. De belangstelling voor de geschiedenis van het boek en met name voor dat van de lezer heeft verschillende benaderingen en een verscheidenheid aan theorieën opgeleverd. Het gemeenschappelijk ideaal is het boek zijn plaats geven in de cultuur.

De Duitse literatuurhistoricus Hans Robert Jauss introduceerde eind jaren zeventig de receptiegeschiedenis waarbij wordt onderzocht hoe de lezer de inhoud van een boek interpreteert en gebruikt. Dit wordt de innerlijke leescultuur genoemd. Hoe een lezer een bepaald boek interpreteert hangt af van de verwachtingshorizon van de lezer. Hiermee bedoelt Jauss de achtergrond en leeservaring van de lezer. Het bleek echter dat het onderzoek naar de innerlijke leescultuur problematisch was. Doordat bijvoorbeeld verschillende lezers een tekst diverse betekenissen kunnen toekennen is het moeilijk om conclusies te trekken. Ook konden er vragen worden gesteld bij de theorie; is het bijvoorbeeld wel mogelijk om de verwachtingshorizon van een lezer te reconstrueren? Daarom richt het onderzoek zich vooral op het wie, wat en wanneer, oftewel de uiterlijke leescultuur.

Volgens de theorie van de lezersrevolutie in 1974 geformuleerd door de Duitse historicus Rolf Engelsing emancipeerden de Duitse burgers onder invloed van de boeken die zij lazen. Traditioneel las en herlas men voornamelijk stichtelijke en zedenkundige werken, ook wel extensief lezen genoemd. In de tweede helft van de achttiende eeuw veranderde deze vorm van leesgedrag geleidelijk in het intensief lezen van een verscheidenheid aan nieuwe genres en titels, alhoewel beide vormen van leesgedrag elkaar niet hoefden uit te sluiten. De persoonlijke voorkeur bepaalde nu wat de burger las en de belangstelling ging voornamelijk uit naar romans, reisverhalen, historische werken en levensbeschrijvingen. Hierdoor kon de Duitse burger zich losmaken van de conventies van het verleden terwijl in deze lectuur de burgerlijke idealen werden gethematiseerd en hun normen en waarden verwoord. Dit nieuwe lezen werd ondersteund door instituties als leesgezelschappen en winkelbibliotheken. Deze theorie heeft veel commentaar gehad, voornamelijk dat deze te weinig onderbouwd zou zijn. Een ander probleem is dat de theorie door literatuurhistorici werd bewerkt tot een versimpelde versie waarbij men sprak over een Noord-Atlantische leesrevolutie met een enorme groei van het lezerspubliek en een omslag van het leesgedrag. De nuances van Engelsing dat het ging om een langzaam proces en dat beide vormen van leesgedrag elkaar niet hoefden uit te sluiten gingen hierbij verloren. De eenvoudige versie werd in de decennia hierna

gebruikt voor kwantitatief onderzoek naar lezers en leesgedrag, maar er bleek geen empirisch bewijs te vinden ter ondersteuning van deze these. Feit blijft echter wel dat er diverse nieuwe genres werden geïntroduceerd welke vaak door burgers gezamenlijk in leesgezelschappen werden gelezen. Het lezen nam een belangrijkere plaats in de samenleving in.

De laatste theorie van belang voor mijn thesis is de these van Kloek en Mijnhardt over keuzecompetentie en literaire socialisatie. De vergroting van het aantal titels en de diversiteit aan genres kan de keuzebarrière alleen maar hebben verhoogd. Hierdoor kwamen er rond 1800 geen nieuwe lezers bij maar ging de al bestaande kleine groep extensieve lezers meer lezen. Van een lezersrevolutie was derhalve geen sprake. Deze groep verkreeg informatie uit hun persoonlijke kring van familieleden, vrienden, collega's en contacten uit genootschappen, ook wel literaire socialisatie genoemd. De aanzienlijke groei van het lezerspubliek en de diversiteit aan genres rond 1850 verklaren Kloek en Mijnhardt door te veronderstellen dat ondeskundige lezers bij leesgezelschappen onder deskundige leiding kennis konden maken met de groeiende diversiteit aan titels. Naar mijn mening wordt het gemis aan keuzecompetentie teveel naar voren geschoven als de enige mogelijke reden om lid te worden van een leesgezelschap. Leesgezelschappen waren niet de enigste informatiebron of wegwijzer voor diegenen die meer wilden weten over het nieuwe aanbod aan titels. Er waren meer mogelijke motieven om lid te worden, zoals gezelligheid of het delen van de aankoopkosten.

In hoofdstuk twee is het ontstaan en de ontwikkeling van leesgezelschappen besproken om de context waarin *de Breeveertien* is ontstaan te beschrijven. Ten eerste ontstond vanaf de late zeventiende eeuw in West – Europa de ontwikkeldencultuur waarvan de groei van het aantal lezers en het aantal genres één van de meest duidelijke aanwijzingen was. Ten tweede ontwikkelden de mensen met behulp van het rationalistisch gedachtegoed van de verlichting het idee dat zij door kennisvergaring een nuttig en volwaardig burger van de maatschappij konden worden en dat de samenleving maakbaar was. Sociabiliteit werd noodzakelijk geacht voor verspreiding van kennis en deugd. Ten derde veranderde de samenleving in een hoog tempo waardoor men beseftte dat de toekomst niet langer een logische voortzetting van het verleden was. Hieruit ontwikkelde zich het vooruitgangsgeloof, gebaseerd op de lineaire tijdsvisie. Tijd diende nuttig besteed te worden, ten goede van de samenleving. Het gezelschapsleven was een uitstekende tijdsbesteding omdat men hier samen met gelijkgestemden kennis kon verwerven en de juiste omgangsvormen kon leren. Tenslotte was de ontevredenheid over economische, militaire en politieke achteruitgang van het vaderland een belangrijke impuls voor de genootschapontwikkeling in de Republiek. De beweging voor een nationaal herstel leidde samen met de groei van het aantal lezers en het aantal genres tot een sterke groei van het aantal leesgezelschappen na 1770.

In hoofdstuk drie is de organisatie van *de Breeveertien* beschreven en vergeleken met drie andere leesgezelschappen uit die periode, namelijk *Leeslust baart kunde* uit Alkmaar, *Legendo Discimus* uit 's Hertogenbosch en *Nut en Genot* uit Sluis. Uitkomst van het onderzoek was dat zij

allen op een overeenkomstige manier waren georganiseerd, maar onderling toch kleine verschillen kenden. Bepaalde zaken waren echter voor alle leesgezelschappen belangrijk. Ten eerste sociabiliteit. Alle vier de leesgezelschappen vergaderden meerdere malen per jaar en gezelligheid had een belangrijk aandeel in de vergaderingen. Daarnaast zagen de leden elkaar ook buiten de vergaderingen om. Ten tweede de boekenkeuze. Met uitzondering van *Legendo Discimus* waar de leden samen met het bestuur over de aan te kopen boeken besloten, was het bestuur hiervoor verantwoordelijk. De leden konden wel altijd titels voorstellen. Als laatste was voor hen allen een goede organisatie erg belangrijk en de vele maatregelen hiervoor gaven de leesgezelschappen een “opvoedkundig” karakter. Ten behoeve van een goede rondzending waren de leden van alle vier de leesgezelschappen verplicht om ter controle een aantekenboekje bij te houden. Door alle leesgezelschappen was een uitgebreid boetesysteem opgesteld. Bij *de Breeveertien* verdween dit waarschijnlijk na 1857 en bij *Legendo Discimus* gebeurde hetzelfde na 1870, vermoedelijk doordat het karakter van de gezelschappen minder serieus en meer vrijblijvend werd.

Uit het onderzoek van hoofdstuk vier naar de identiteit van de leden kwam naar voren dat alle leesgezelschappen uitsluitend leden uit de gegoede burgerij en de elite aannamen. Alle leden behoorden door hun activiteiten in het bestuurlijke en sociaal-culturele leven van de betreffende steden tot de aanzienlijken. Uit hoofdstuk drie bleek dat de leesgezelschappen, behalve *Legendo Discimus*, de boekenkeuze aan het bestuur overlieten. Dit komt overeen met de theorie van Kloek en Mijnhardt over keuzecompetentie en literaire socialisatie. Het onderzoek van hoofdstuk vier laat echter zien dat alle leden van de vier leesgezelschappen tot de gegoede burgerij en de elite behoorden. Zij verkregen hun informatie met behulp van literaire socialisatie en hadden geen deskundige begeleiding nodig bij het kiezen van hun lectuur. Een gebrek aan keuzecompetentie was voor hen geen reden om lid te worden van een leesgezelschap. Zij zochten gezelschap en financieel voordeel.

In hoofdstuk vijf werd de leesvoorkeur van *de Breeveertien*, *Leeslust baart kunde*, *Legendo Discimus* en *Nut en Genot* onderzocht. Volgens de these van Engelsing nam vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw de diversiteit aan genres toe en groeide het aantal titels exponentieel. Het intensief lezen van deze werken werd ondersteund door instituties als leesgezelschappen. Het onderzoek naar de vier leesgezelschappen ondersteunt dit. Zij hadden allen een diversiteit aan genres op hun leeslijst staan. In vergelijking met 1845 en 1846 ging *de Breeveertien* in 1875 en 1876 meer voor het vermaak lezen. Ze namen meer titels voor het hele gezin op in hun leesportefeuille en gingen in verhouding minder boeken en meer tijdschriften lezen. De andere leesgezelschappen gingen eveneens meer voor het vermaak lezen, alleen van *Nut en Genot* is onbekend of de leesvoorkeur veranderde. Hoewel er zoals in hoofdstuk twee was besproken nationaal besef en een beweging voor nationaal herstel opkwam, resulteerde dit bij geen van de vier leesgezelschappen in een voorkeur voor boeken van vaderlandse bodem. Met uitzondering van *Legendo Discimus* hadden ze een voorkeur voor de Nederlandse taal, maar de meeste boeken waren vanwege de grote buitenlandse concurrentie van buitenlandse herkomst.

Het doel van dit onderzoek was het leveren van een bijdrage aan het onderzoek naar het leesgedrag en de leescultuur in de negentiende eeuw in Nederland. Om het onderzoek een richting te geven richtte het onderzoek zich op de vraag welk karakter leesgezelschap *de Breeveertien* heeft. Concluderend kan gesteld worden dat *de Breeveertien* een typisch leesgezelschap van de negentiende eeuw was. De leden kwamen uit de gegoede burgerij en de elite. De belangrijkste reden om lid te worden was niet omdat zij een gebrek aan keuzecompetentie hadden, maar omdat zij genoten van elkanders gezelschap. Zij sluiten hiermee aan bij de sociabiliteitsgedachte van de negentiende eeuw. Hun leesvoorkeur week niet af van de in die dagen populaire genres en titels. In vergelijking met de leesgezelschappen *Leeslust baart kunde*, *Legendo Discimus* en *Nut en Genot* zijn geen bijzonderheden ontdekt.

Het onderzoek van deze thesis loopt tot het jaar 1880 omdat algemeen in de literatuurgeschiedenis dit jaar als scheidingsjaar wordt gebruikt om een nieuwe periode met een veranderde leescultuur aan te duiden. Er zijn echter archieven van *de Breeveertien* beschikbaar tot het jaar 1950. Het zou daarom interessant zijn om te onderzoeken of de leesvoorkeur van *de Breeveertien* na 1880 een groot verschil vertoont in vergelijking met de periode voor 1880.

Bijlage A: Het op 21 april 1871 nieuw aangenomen reglement²⁰⁵

Art 1

Het Leesgezelschap stelt zich ten doel de leden de gelegenheid te verschaffen, periodieken en andere werken voor gemeenschappelijke rekening te lezen, bij voorkeur Hollandse boeken, terwijl werken in het Frans, Duits en Engels ook toegelaten zijn.

Art 2

Het bestuur bestaat uit een quaestor en een secretaris, die elk jaar aftreden en herkiesbaar zijn. Het lopende jaar wordt gerekend van 1 januari tot 31 december.

Art 3

De quaestor doet de keus der boeken, met uitzondering van de tijdschriften, en draagt zorg voor de geregelde verzending van alle werken ; hij roept de vergaderingen bijeen, leidt dezelve en heeft, indien de stemmen staken een beslissende stem.

De secretaris houdt de notulen, en is belast met het geldelijk beheer.

Art 4

Er zullen twee gewone vergaderingen plaats hebben, de ene in de eerste helft van mei en de andere in de eerste helft van november beiden 's avonds om 8 uur.

De oproepingen daartoe worden een week te voren rondgezonden, met opgaaf van de te behandelen onderwerpen. Beide vergaderingen worden gevolgd door een gezellig samen zijn, Nabroodje genaamd.

Art 5

In de gewone vergadering van mei worden de boeken en tijdschriften, welke in het voorafgaande jaar gelezen zijn, onder de leden, aan de meest biedende verkocht indien daaromtrent niet met de leverancier andere schikkingen gemaakt zijn.

De koper van de vorige jaargang van een tijdschrift heeft recht op al de volgende jaargangen tot dezelfde prijs, tenzij enig lid de loopprijs wil verhogen met de helft van de eerste koopsom, in dat geval kan elk lid boven die verhoogde som verder opbieden en gaat het recht aldus op de tweede koper over, zo de eerste niet geneigd is, de verhoogde prijs te betalen.

Art 6

In de gewone vergadering van november wordt beraadslaagd voor de keuze van de te lezen tijdschriften over het volgende jaar en besluiten de leden daartoe bij meerderheid van stemmen.

De secretaris doet dan rekening en verantwoording van zijn geldelijk beheer en wordt zijn rekening, ten blijk van goedkeuring door twee van de oudste aanwezige leden ondertekend.

Daarna wordt overgegaan tot de keuze van een quaestor en een secretaris voor het volgende jaar met gesloten briefjes, waarbij het lot beslist indien de stemmen staken.

Art 7

Buitengewone vergaderingen kunnen door het bestuur belegd worden, telkens wanneer het zulke nodig acht. Wanneer drie leden schriftelijk een buitengewone vergadering verlangen, is de quaestor

---

²⁰⁵ Stadsarchief Dordrecht, Archief leesgezelschap 'De Breeveertien' (395), notulen van de ledenvergaderingen 4 november 1858 – 9 mei 1900, inv. nr. 2. In verband met de begripbaarheid en leesbaarheid heb ik de tekst hier en daar aangepast aan het hedendaags Nederlands.

daaraan verplicht gevolg te geven en de oproepingen daarvoor minstens twee dagen tevoren rond te zenden, met vermelding van het te behandelen onderwerp.

Art 8

Het getal der leden is onbepaald; nieuw aangenomen leden, zowel dames als heren, volgen in hun leesbeurt op de vorige.

Op iedere vergadering kunnen nieuwe leden voorgesteld worden, waarover met gesloten briefjes gestemd wordt ; voor de aanneming wordt de volstreckte meerderheid der gestemd hebbende leden vereist.

Behalve op vergaderingen kunnen ook in de loop van het jaar leden worden voorgesteld, in dat geval geschiedt de ballotage ter huize van de quaestor, alwaar, op een aan te wijzen tijd een bus zal geplaatst zijn en een lijst ter naamtekening voorhanden zal liggen, bij de ballotage worden die leden, welke niet stemmen, geacht vóór het voorgestelde lid te zijn, zodat voor de aanneming de volstreckte meerderheid van alle leden vereist wordt.

Bij staking der stemmen is het voorgestelde lid niet aangenomen.

Zo iemand verlangt voor zijn lidmaatschap te bedanken, is hij gehouden daarvan schriftelijk aan de quaestor kennis te geven vóór of op de gewone november vergadering, bij gebreke waarna hij geacht wordt voor het gehele jaar volgende jaar lid te blijven.

Art 9

De verzending van de lectuur geschiedt voor de boekwerken eenmaal in de week en wel elke maandag en voor de tijdschriften tweemaal per week, elke maandag en donderdag. Bij boekwerken of tijdschriften van grote omvang, kan de quaestor van die bepaling afwijken.

De leden zijn verplicht op de leeslijsten, die de boeken vergezellen, aan te tekenen de datum, waarop zij die ontvangen hebben, en voorts een aantekenboekje te houden, om bij eventuele verloren zaken van enig werk te kunnen nagaan, wie de onverstand daartoe is ; zodanig lid, bij wie een werk vermist wordt is verplicht, daarvoor onmiddellijk een nieuw exemplaar te leveren.

Art 10

Diegene, welke in de loop van een jaar, twaalf malen verzuimd heeft de boekwerken en de tijdschriften op de juiste dag te verzenden wordt met de 1^e januari daaraanvolgende op de nieuwe leeslijst onder het lid geplaatst dat op hem volgde.

Art 11

De contributie door ieder lid jaarlijks te betalen, wordt geregeld naar de staat van uitgaaf en ontvang van ieder afgelopen jaar, in die wijze, dat de prijs van de werken en verdere onkosten door de som van de verkochte boeken en van de contributies geheel worden gedekt.

De contributie voor leden, die na de aanvang van een leesjaar worden aangenomen, wordt berekend naar het aantal maanden, dat zij lid zijn geweest. Over het bedrag wordt dan de secretaris per kwitantie beschikt.

Art 12

Geen veranderingen kunnen in dit reglement gemaakt worden dan bij besluit van een vergadering, die minstens een week tevoren opgeroepen is, terwijl op de oproepingsbriefjes daarvoor, de voorstellen tot verandering staan uitgedrukt.

Art 13

Dit reglement wordt geacht in werking getreden te zijn op 1 januari 1871 ten gevolge waarvan het vorige reglement met de additionele artikelen vervallen.

Al de leden zijn gehouden het te ondertekenen, waardoor zij verklaren, zich aan al de bepalingen, en in verval, te onderwerpen.

Aldus vastgesteld in de vergadering der leden op vrijdag 21 april 1871.

Verder wordt besloten de Dames leden de vergunning te verlenen om in de geregelde volgorde van de boeken verzending te worden opgenomen, tegen betaling der gewone contributie, indien zij echter hiervan geen gebruik maken en steeds onder aan de lijst wensen te blijven staan, betalen zij slechts een contributie van f10,-.

Bijlage B: Het verslag van de ‘Commissie tot regeling der feestelijke viering van het 40-jarig bestaan van het leesgezelschap’²⁰⁶

Op de vergadering van vrijdag 16 augustus 1872 verzoekt de quaestor de secretaris van de ‘Commissie tot regeling der feestelijke viering van het 40 jarig bestaan van ’t Leesgezelschap’ het rapport hierover voor te lezen:

Mijne Heren,

Ingevolge uw opdracht in de laatste Vergadering van ons leesgezelschap heeft de Commissie tot regeling der feestelijke viering van het 40 jarig bestaan daarvan de eer u het volgende verslag aan te bieden.

Verskillende plannen zijn in onze Commissie achtereenvolgens behandeld, terwijl wij, ingevolge minder gunstig in het begin van Juli en de daaropvolgende tijdelijke afwezigheid van de quaestor, gemeend hebben niet aan de vroeger gemaakte tijdsbepaling gebonden te wezen.

Een bezoek aan de Breeveertien door middel van een daartoe te huren Stoomboot werd met algemene stemmen afgekeurd omdat wij vooral bij enigszins ongunstig weer vreesden dat dit niet aan de verwachting zou beantwoorden.

Een bezoek aan de Rotterdamse kermis of aan Den Haag Scheveningen kwam ten gevolge van de hoge kosten niet in aanmerking.

Er schoot dus niet anders over dan Oosterwijk of de omstreken van Breda. De informatie omtrent Oosterwijk was niet gunstig, terwijl ook het in de nabijheid daarvan gelegen Tilburg weinig aantrekkelijks had zowel voor lichaam als geest.

Ingevolge deze beschouwingen is de Commissie tot de overtuiging gekomen u het volgende voorstel te doen, als de meeste waarborgen opleverende voor het genoeglijk doorbrengen van den dag. Per trein van 9u 15’ Dordrecht te verlaten, ten einde in Breda uit te stappen, te wandelen ongeveer een kwartier naar het in de vaderlandse familiegeschiedenis beroemde Speelhuis, de weinig bekende doch schone omstreken daarvan te bewonderen, ten einde daarna aldaar de inwendige mens voor de verdere tocht voldoende te versterken. Omstreeks half twee per rijtuig te gaan naar Prinsenhage en in het Liesbosch de morgendrank te gebruiken ; Daarna door het Mastbosch te rijden naar het Ginneken ten einde bij Husen het middagmaal te gebruiken, en daarna te zorgen de laatste trein niet mis te lopen.

Onze berekening van kosten is gegrond op een deelname van een 20tal personen, terwijl bij goed weer de achterbak van een der rijtuigen disponibel zal blijven voor H. Isaac Vriesendorp en Mej. H. van de Sande, die zich zeker gaarne een weinig buiten het algemene discours wenssen te houden. De kosten zullen dan ongeveer f10,- per persoon bedragen.

En hiermee menen wij aan onze opdracht voldaan te hebben. Wij moeten verklaren, dat wij ons in de gemakkelijheid onzer taak zeer vergist hadden, doch wanneer een aangename dag voor de leden van ons leesgezelschap “de Breëveertien” met hunne dames hiervan het gevolg mag wezen, dan zullen wij ons ruimschoots beloond achten, en verklaren ons bereid de verdere regeling daarvan gaarne op ons te willen nemen.

De Commissie voornoemd
w.g. H. Vriesendorp Jr.
A.J. Verbeek van der Sande
J.A. François

Naar aanleiding van het voorstel der Commissie drukken enkele leden de vrees uit, dat dit niet aan de verwachting zal beantwoorden omdat zij ondervonden hebben het eten bij Husen in het Ginneken veel te wenssen overlaat ; daar er anderen waren die juist tegenovergestelde berichten konden geven, werd besloten dit aan de prudentie der Commissie over te laten en haar voorstel met algemene stemmen aangenomen.

Als datum der feestviering werd vastgesteld Donderdag 29 Aug. 1872.

---

²⁰⁶ Stadsarchief Dordrecht, Archief leesgezelschap ‘De Breeveertien’ (395), notulen van de vergadering van de Commissie tot regeling van de feestelijke viering van het 40-jarig bestaan, 16 augustus 1872, inv. nr. 4. In verband met de begrijpbaarheid en leesbaarheid heb ik de tekst hier en daar aangepast aan het hedendaags Nederlands.

Een enkele stem bracht het denkbeeld in het midden om deze feestviering zonder Dames te doen plaats hebben, doch werd spoedig gesmoord door de bijna algemene opinie dat juist de dames dit feest een waar feest zullen doen zijn.

Nadat de Quaestor de leden zo dringend mogelijk verzocht had zich allen van hunne Dames vergezeld, bij de feestviering aan te sluiten, wordt de vergadering door hem gesloten.

En sinds die tijd is den 29^{en} Augustus aangebroken. Onder het genot van het schoonste weer verenigden zich de feestgenoten ten getale van 18 (H. en Mevr. H. Vriesendorp Jr., H. en Mevr. C. Vriesendorp, H. en Mevr. A.J. Verbeek van de Sande, H. en Mevr. D.A.N. Vriesendorp, H. en Mevr. C. van Wageningen, H. en Mevr. A. Stoop, H. J. Vriesendorp en Mej. A. van de Sande, H. J. van Wageningen en Mevr. G. van der Sande, D. Donkersloot en H.J.A. François) 's morgens ten 9u15' aan het station en namen plaats naar Breda ; zij die nog twijfelden aan de goede uitslag van het feest waren spoedig van het tegendeel overtuigd, want reeds van den beginne af waren allen in een uiterst aangename feestelijke stemming. Onder de wandeling van het station te Breda naar het Speelhuis hadden de Heren de gelegenheid de verschillende Dames hun Compliment te maken en daardoor de onderlinge verhouding gedurende het verdere gedeelte van de dag zo aangenaam mogelijk te maken. Aan het Speelhuis aangekomen ging men in verschillende groepjes de schone omstreken bezoeken, terwijl inmiddels een paar achtergebleven Dames voor de lunchtafel zorgden ; speet het ons ook dat wij haar gezelschap bij deze ontdekkingstochten misten, zij trachtten ons enigszins daarvoor schadeloos te stellen, door de wijze, waarop zij zich tijdens onze afwezigheid van hare taak gekweten hadden. Na de inwendige mens versterkt te hebben, werd spoedig door een groot gedeelte van het gezelschap tot het croquet spel overgegaan, waarvoor het terrein hier zo bijzonder geschikt was.

Ten 1 ure maakten allen zich reisvaardig om het programma voor de dag verder uit te voeren, en reed het gezelschap door Breda naar de Boschwachterwoning in het Liesbosch, om daar den morgendrank te gebruiken ; het aangename gezelschap, het schone weer en de uitgezochte wandelingen deden ons het verstrijken van de tijd vergeten, zodat wij moesten besluiten het bezoek aan het Mastbosch tot een andere gelegenheid uit te stellen, en de naaste weg naar het Ginneken in te slaan. Daar wachtte ons een heerlijk eenvoudig diner, dat ieders goedkeuring wegdroeg, en toen Mevrouw H. Vriesendorp Jr. zo welwillend was zich tot Koningin en Mej. A. van de Sande zich tot dauphine voor het feest te doen huldigen, scheen het dat er aan de ingestelde feestdranken geen einde zou komen ; het viel dan ook hard een einde aan dit heerlijk samenzijn te maken, doch de achtergebleven huisgenoten mochten niet worden vergeten en het was de plicht van de Commissie te zorgen, dat allen bijtijds te Breda terug waren, om van de laatste trein naar Dordrecht gebruik te maken. Te Dordrecht aangekomen bracht het gezelschap nog een uur aangenaam door in het Café Ponsen, waarna men met de aangenaamste herinneringen aan de doorgebrachte tijd huiswaarts keerde.

Het bedrag der kwitantie voor ieders aandeel bedroeg f10,75.

Bijlage C: Het bestuur²⁰⁷

	Quaestor	Secretaris	Fiscaal
31 oktober 1832	C.A. Vriesendorp	H. Vriesendorp	S.B.A. Hoofd
16 april 1857	C.A. Vriesendorp	C. Vriesendorp	S.B.A. Hoofd
5 mei 1858	C.A. Vriesendorp	C. Vriesendorp	G.H.B. 't Hooft
4 november 1858	C.A. Vriesendorp	C. Vriesendorp	F. van Wageningen
21 april 1864	C.A. Vriesendorp	C. Vriesendorp	A.J. Verbeek van der Sande
8 december 1870	H. Vriesendorp Jr.	C. Vriesendorp	A.J. Verbeek v/der Sande ²⁰⁸
21 april 1871	H. Vriesendorp Jr.	C. Vriesendorp	

- a) geboortedatum, geloof, overlijdensdatum
- b) echtgenote
- c) kinderen met lidmaatschap (nummer in de lijst)
- d) uitgeoefende beroepen
- e) overige activiteiten (gegeven jaar is het jaar van het adresboek waarin betreffende informatie is gevonden)

1. Corneille Adrien Vriesendorp ; lid sinds 31-10-1832 tot 17-06-1870
  - a) 26-01-1801, Waals Hervormd, † 17-06-1870
  - b) A. Roodenburg
  - c) O.B. Vriesendorp (30)
  - d) advocaat, wijnhandelaar, commissionair, Firma C.A. Vriesendorp & Zn.: Fabrikant van lakken en vernissen.
  - e) 1855: lid van de gemeenteraad ; bestuurslid van de herhaling- en volgschool ; ouderling van de Waalse gemeente ; lid van het genootschap tot zedelijke verbetering van gevangenen, afdeling Dordrecht ; president van het Dordrechts Concert.
2. Henri Vriesendorp RNL ; lid sinds 31-10-1832
  - a) 1805, Waals Hervormd
  - b) D.B. Verstey
  - c)
  - d) makelaar, commissionair, assuradeur, boekhouder van een rederij, Firma Jacob Vriesendorp & Zonen: commissionair, boekhouder van een rederij, vice-consul van Zweden en Noorwegen.
  - e) 1855: ouderling van de Waalse gemeente ; directielid van de commissie tot uitdeling van Rumfordse Soep ; bestuurslid van het Metalen Kruis, afdeling Dordrecht en omstreken.
3. Corneille Vriesendorp; Ridder in de Orde van de Eikenkroon ; lid sinds 31-10-1851
  - a) 26-01-1825, Nederlands Hervormd, † 18-04-1898
  - b) A. de Reus
  - c) Jacobus Staets Johannes Vriesendorp (45)
  - d) commissionair, assuradeur, adviseur bij de Nederlandse Bank.
  - e) 1855: 2^e Luitenant van de Eerste Compagnie van de dienstdoende schutterij en van de schuttersraad. 1879: lid van de commissie van de Vereniging tot ondersteuning van ontslagen

²⁰⁷ Stadsarchief Dordrecht; Archief leesgezelschap 'De Breeveertien' (395), notulen van de ledenvergaderingen, inv. nr. 1 en 2. & Bevolkingsregister Dordrecht & Adresboeken Dordrecht.

²⁰⁸ Het is niet zeker of dit jaar de functie van fiscaal nog steeds bestond. Op 21 april 1864 werd hij voor het laatst genoemd in de notulen.

- verpleegden uit het gesticht ; lid van het College van Zetters voor de administratie van de directe belastingen, invoerrechten en accijnzen ; lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken ; lid van de Commissie voor de Rekening ; Kapitein van de Eerste Compagnie van de dienstdoende schutterij van Dordrecht ; lid van de Commissie voor de Rijnvaart ; bestuurslid van de Commissie tot uitdeling van Rumfordsche Soep ; president Dordrechtse Muziekschool ; voorzitter Dordrechtse Rijkschool ; commissaris van de Dordrechtse Harddraverij Vereniging.
4. S.B.A. Hoofd ; lid sinds 31-10-1832
Onbekend.
c) G.H.B. 't Hooft
  5. G.H.B. 't Hooft ; lid sinds 24-04-1846
Onbekend.
  6. Florent van Wageningen ; lid sinds 31-10-1832
    - a) 16-02-1806, Waals Hervormd, † 25-01-1864
    - b) C.A.W. Vriesendorp
    - c) Cornelis van Wageningen (26)
    - d) koopman, reder, assuradeur, agent van de Nederlandse Handelsmaatschappij, koopman in stokvis en traan, commissionair, firma F. van Wageningen & J. van Wageningen Dzn.: reders.
    - e) 1855: lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken ; lid van de commissie voor de binnenveren ; lid van de plaatselijke commissie voor de Rijnvaart ; brandmeester brandspuit no. 5 ; directielid van het algemeen rijks entrepot.
  7. Albert Jan Verbeek van der Sande ; lid sinds 02-04-1849
    - a) 12-07-1821, Nederlands Hervormd.
    - b) E.M.C. Roodenburg.
    - c) Herman van der Sande (39)
    - d) koopman, reder, commissionair, cargadoor, expediteur, assuradeur, firma Visser & van der Sande: cargadoor, expediteur; ook te Rotterdam en Amsterdam, commissionair, reder.
    - e) 1855: 1^e luitenant van de Vierde Compagnie van de dienstdoende schutterij en van de Schuttersraad ; lid van het bestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Dordrecht ; secretaris van de Hulpbank. 1879: directielid van het Algemeen Entrepot ; lid van de gemeenteraad ; lid van de commissie van voorlichting bij de regeling van de aanslagen in de hoofdelijke omslag ; bestuurslid departementale gymnastiekschool ; lid van de Commissie voor de Rijnvaart ; lid van de commissie voor het examineren van varenslieden ; plaatsvervangend burgerlijk lid van de Militieraad van het Korps Pontonniers te Dordrecht ; bestuurslid van het Badhuis ; commissaris van de Vereniging tot Landverbetering ; voorzitter van de Dordrechtse Vrijzinnige Kiezersvereniging.
  8. Henri Vriesendorp Jr. ; lid sinds 16-04-1868
    - a) 11-03-1836, Waalse Gemeente, † 30-06-1909
    - b) M. van der Wayfort
    - c)
    - d) makelaar in koloniale en houtwaren, commissionair, reder, vice-consul van Zweden en Noorwegen, consulaire-agent van Italië.
    - e) 1879: lid van de Gemeenteraad ; lid van de commissie van bijstand in 't beheer en onderhoud der plaatselijke werken en eigendommen ter openbare dienst bestemd ; bestuurslid van de Maatschappij tot bevordering van de Toonkunst, afdeling Dordrecht ; president Schouwburgvereniging ; penningmeester van Vereniging Nederlands Mettray, afdeling Dordrecht ; commissionair Dordrechtse Onderlinge kredietvereniging ; lid van de Dordrechtse Vrijzinnige Kiezersvereniging.

Bijlage D: De leden²⁰⁹

- a) geboortedatum, geloof, overlijdensdatum
- b) echtgenote
- c) kinderen met lidmaatschap (nummer in de lijst)
- d) uitgeoefende beroepen
- e) overige activiteiten, met het jaar van het adresboek waarin betreffende informatie is gevonden

Mannelijke leden:

1. G.R.J. Haentgens Decker ; lid sinds 31-10-1832
  - a) 1784, protestants
  - b) A.M. Hegt
  - c)
  - d)
  - e)
2. Adrianus Vos van Hagestein ; lid sinds 31-10-1832
  - a) 1791, Nederlands Hervormd
  - b) H.J. van Buul
  - c)
  - d) koopman, commissionair, firma A. Vos & Zoon.
  - e) 1855: lid van de commissie belast met het ontwerpen en herzien der plaatselijke verordeningen, betreffende de huishouding der gemeente ; lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken ; lid van de commissie voor orde en toezicht over de Korenmarkt ; kerkmeester van de Nederduitsch Hervormde gemeente. ; 1860, 1865: lid van de Gemeenteraad.
3. Herman van der Sande ; lid sinds 31-10-1832
  - a) 1798, Nederlands Hervormd
  - b) J.M. Verbeek
  - c) Gerardus van der Sande (18), Hendrik Herman van der Sande (19), Albert Jan Verbeek van der Sande (bestuur 7).
  - d) firma Herman van der Sande, Hz.: koopman, reder en commissionair.
  - e)
4. Jacob Buijs 't Hooft ; lid sinds 31-10-1832
  - a) 1797, protestants
  - b)
  - c)
  - d) scheepsmakelaar, dispacheur, commissionair, beëdigd vertaler voor de Franse, Hoogduitse en Engelse talen, assuradeur, reder.
  - e) 1855: lid van de gemeenteraad ; lid van de commissie belast met het ontwerpen en herzien der plaatselijke verordeningen, betreffende de huishouding der gemeente ; lid van de Staten van Zuid-Holland ; voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken ; directielid van het algemeen rijks entrepot ; lid van de plaatselijke commissie voor de Rijnvaart ; bestuurslid van de Stads Bouwkundige Tekenschool ; regent van het Stads Geneeskundige Gesticht voor Krankzinnigen.
5. J.H. den Bandt ; lid sinds 31-10-1832
Onbekend.
6. J.N. Vriesendorp ; lid sinds 31-10-1832 tot 07-02-1837
Onbekend.

---

²⁰⁹ Stadsarchief Dordrecht; Archief leesgezelschap 'De Breeveertien' (395), notulen van de ledenvergaderingen, inv. nr. 1 en 2. & Bevolkingsregister Dordrecht & Adresboeken Dordrecht.

7. Jacob van Wageningen Dzn. ; lid sinds 31-10-1832
  - a) 1805, Nederlands Hervormd
  - b) C.A. van Wageningen
  - c)
  - d) reder, assuradeur, commissionair, winkelier, koopman in ijzer en glas, Firma Jacob van Wageningen, tabakkerver.
  - e) 1855:lid van de gemeenteraad ; lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken ; lid van de commissie van toezicht voor het loodswezen ; brandmeester brandspuit no. 1 ; president Dordrechtse roei- en zeilvereniging ; lid van de directie van de commissie tot uitdeling van Rumfordse Soep. 1879: lid van het Kiescollege (kerkelijk bestuur),

8. mr. Abraham den Bandt ; lid sinds 22-11-1832
  - a) 1798, Nederlands Hervormd
  - b) J.A. Huygens
  - c) Huibert den Bandt (32)
  - d) advocaat, rechter-plaatsvervanger, procureur.
  - e) 1855: bestuurslid van de Diaconieschool van de Nederduitsch Hervormde gemeente ; diaken van de Nederduitsch Hervormde gemeente. 1879: secretarisrentmeester van het Verenigd Armen Wees- en Nieuw Armhuis ; secretarisrentmeester van de Vereniging tot ondersteuning van ontslagen verpleegden uit het gesticht ; lid van de Raad van toezicht en discipline ; lid van het Bureau van Consultatie ; bestuurslid van de Rijksgevangenis te Dordrecht ; bestuurslid van het Nederlands genootschap tot zedelijke verbetering van de gevangenen ; secretarisrentmeester van het college van Kerkvoogden ; bestuurslid Heilige Geest- en Peethuis ; bestuurslid van de Commissie tot uitdeling van Rumfordsche Soep ; raadgevend lid van de Spaarbank ; directeur van de Drentse Veen- en Midden-Kanaalmaatschappij, gevestigd te Dordrecht.

9. Hendrik Brunner ; lid sinds 22-11-1832
  - a) 07-07-1794, Nederlands Hervormd, † 21-08-1866
  - b)
  - c)
  - d) koopman, commissionair, reder, assuradeur, beëdigd vertaler voor de Franse en Hoogduitse talen.
  - e) 1855: brandmeester brandspuit no. 8 ; bestuurslid van de Diaconieschool van de Nederduitsch Hervormde gemeente ; als grondeigenaar 'Zetter van de patenten' voor de directe belastingen, in- en uitgaande rechten en accijnzen ; ouderling van de Nederduitsch Hervormde gemeente ; visiteur ter opneming van de kerkenrekening ; bestuurslid van het Hervormd Bestedelingenhuis ; secretaris Unitas, departement Dordrecht ; penningmeester van de Evangelische Maatschappij, ter bevordering van waarheid en Godzaligheid onder Rooms-katholieken, departement Dordrecht ; secretaris van de Maatschappij ter bevordering van het godsdienstig onderwijs in de kolonie Suriname, afdeling Dordrecht ; secretaris van Vereniging Nederlands Mettray, afdeling Dordrecht ; bestuurslid van de Spaarkas ; penningmeester Dordrechts Concert.

10. David Piera ; lid sinds 22-11-1832
Onbekend.

11. Jacob Staets Johannes Vriesendorp ; lid sinds 1832/33
  - a) 28-10-1800, Nederlands Hervormd
  - b) A.C. van Wageningen
  - c) Corneille Vriesendorp (3 bestuur), Johannes Anthonij Vriesendorp (24)
  - d) commissionair, assuradeur.

- e) 1855: brandmeester brandspuit no. 3 ; als grondeigenaar 'Zetter van de patenten' voor de directe belastingen, in- en uitgaande rechten en accijnzen ; regent van het Sacraments Gasthuis. 1860: lid van de Gemeenteraad.
12. P.J. van der Horst ; lid sinds 07-01-1833
Onbekend
13. Mr. Hendrik Frans van den Bergh ; lid sinds 14-05-1838
a) 1812, Waals Hervormd
b) C.E. Roodenburg
c)
d) griffier van de Arrondissementsrechtbank.
e) 1855: lid van de gemeenteraad ; lid van de commissie belast met het ontwerpen en het herzien der plaatselijke verordeningen tegen welke overtreding straf is gedreigd ; lid van de commissie ter regeling van het financieel beheer van de gestichten ; curator van het Stedelijk Gymnasium ; penningmeester van Vereniging Nederlands Mettray, afdeling Dordrecht.
14. Nicolaas Rovers ; lid sinds 17-05-1839
a) 27-02-1812, Nederlands Hervormd, † 02-06-1870
b) C.C. van der Hart
c)
d) arts.
e) 1855: president van de plaatselijke commissie van geneeskundig toezicht ; ouderling Nederduitsch Hervormde gemeente ; patronaat voor de gemeente Dordrecht voor Protestantse landbouwkundige gestichten voor verlaten en verwaarloosde kinderen te Montfoort.
15. Mr. Jacob Staets Vriesendorp Jr. RNL, Commandeur in de Orde van de Eikenkroon; lid sinds 21-10-1840
a)
b)
c)
d) commissionair, reder, assuradeur.
e) 1855: lid van de commissie voor de Stedelijke Begraafplaats ; bestuurslid van de Stads Bouwkundige Tekenschool.
16. Jan Schouten Jr. ; lid sinds 08-01-1846 tot 04-04-1861
Reden opzegging: verhuizing naar Breda
a) 27-04-1811, Nederlands Hervormd
b) L.H. van Hattem
c)
d) scheepsbouwmeester, koopman, mastenmaker, wind-houtzaagmolenaar.
e) 1855: brandmeester brandspuit no. 7 ; directielid van de commissie tot uitdeling van Rumfordse Soep ; corresponderend lid voor het Instituut voor blinden en voor het Instituut voor volwassen blinden, afdeling Dordrecht ; bestuurslid van de Spaarkas ; secretaris en penningmeester van de Maatschappij voor tuin- en landbouw, Dordrechtse Flora.
17. Jacob Cornelis Déking Dura ; lid sinds 13-12-1847
a) 01-05-1823, Nederlands Hervormd
b) C. Vos
c)
d) koopman, commissarisplaatsvervanger van de Nederlandse Handelsmaatschappij, consulair agent van de Verenigde Staten van Noord-Amerika voor Dordrecht en 's Gravendeel, alsmede van Pruisen (1879: het Duitse Rijk) en vice-consul voor de beide Siciliën (1855).
e) 1855: visiteur ter opneming van de kerkenrekening voor de Nederduitsch Hervormde gemeente ; directielid van de commissie tot uitdeling van Rumfordse Soep. 1879: regent van

- het Verenigd Armen Wees- en Nieuw-Armhuis ; lid van het College van Zetters voor de administratie van de directe belastingen, invoerrechten en accijnzen ; lid van de commissie voor het examineren van varenslieden ; erelid van de Dordrechtse Harddraaverij vereniging.
18. Gerardus van der Sande ; lid sinds 1847/49
    - a) 02-09-1824, Nederlands Hervormd
    - b) C. Hartevelt
    - c)
    - d) koopman, reder, commissionair, cargadoor, expeditie, groothandelaar. 1879: brandmeester brandspuit no. 5.
    - e) 1855: 2^e luitenant van de Derde compagnie van de diensdoende schutterij.
  19. Hendrik Herman van der Sande ; lid sinds 02-04-1849 t/m 1859

Reden opzegging: verhuizing naar Amsterdam

    - a) 1819, Waals Hervormd
    - b) K.A. Schetsberg
    - c)
    - d) cargadoor, dispacheur, assuradeur, commissionair, expeditie, reder.
    - e) 1855: lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken ; lid van de commissie voor binnenveren ; ouderling-boekhouder van de Waalse gemeente.
  20. Stephanus van Dorsser ; lid sinds 02-04-1849
    - a) 30-01-1803, Nederlands Hervormd, † 07-03-1876
    - b) J.A.D. Born
    - c)
    - d) notaris, assuradeur.
    - e) 1865, 1868, 1873: lid van de Gemeenteraad.
  21. Jan Jacob Blussé Jr. ; lid sinds 11-06-1862
    - a) 03-08-1833, Waals Hervormd
    - b) H.J. Vriesendorp
    - c)
    - d) notaris.
    - e) 1879: ouderling-boekhouder van de Waalse gemeente ; vertegenwoordiger Vereniging Kunstmin ; ondervoorzitter Dordrechtse Rijkschool ; lid van de Begrafenis Vereniging.
  22. Nicolaas Bernhard Donkersloot R.N.L. ; lid sinds 20-11-1862
    - a) 1813, Nederlands Hervormd
    - b) C.J. Centen
    - c)
    - d) geneesheer in het geneeskundig gesticht voor krankzinnigen, arts, verloskundige.
    - e) 1879: lid van de commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs ; bestuurslid Vereniging Kunstmin ; bestuurslid van het Badhuis ; subcommissie voor Dordrecht van de Unie van Utrecht.
  23. Otto Johannes van der Elst van Bleskensgraaf ; lid sinds 20-11-1862
    - a) 22-01-1822, Nederlands Hervormd, † 14-10-1885
    - b) G.J.C. de Reus
    - c)
    - d) koopman, commissionair, assuradeur, firma van der Elst & Cie..
    - e) 1855: officier voor de muziek van de dienstdoende schutterij en 1^e luitenant van de Eerste Compagnie ; ouderling Nederduitsch Hervormde gemeente ; bestuurslid van de Spaarkas. 1879: lid van de Evangelische Maatschappij ter bevordering van waarheid en Godzaligheid onder Rooms-katholieken, afdeling Dordrecht ; lid van het Nederlands Bijbelgenootschap, afdeling Dordrecht ; bestuurslid van het Fonds ter vermeerdering van 't traktement van de

- predikanten bij de Hervormde Gemeente ; lid van de Kerkvoogden ; oprichter en bestuurslid van het Dordrechts Museum ; regent van het Bestedelingenhuis ; commissaris van Toezicht over de Zakkendragers ; secretaris van Vereniging Nederlands Mettray, afdeling Dordrecht ; vertegenwoordiger Vereniging Kunstmin ; lid van de financiële commissie van de Vereniging tot bevordering van de huisvesting van de arbeidende klasse te Dordrecht ; commissaris van de Vereniging van kantoorbedienden.
24. Johannes Anthonij Vriesendorp ; lid sinds 05-11-1863 tot 27-11-1872, i.v.m. verhuizing.
 a) 1834, Nederlands Hervormd
 b)
 c)
 d) commissionair.
 e)
25. Mr. J.A. van Dorsser ; lid sinds 05-11-1863
 a)
 b)
 c)
 d) advocaat, administrateur, assuradeur, rechterplaatsvervanger.
 e) 1879: burgemeester van Dubbeldam ; secretaris van de Raad van toezicht en discipline ; lid van het College van Notabelen (kerkelijk bestuur) ; administrateur van het fonds van D. van Dongen t.b.v. onderwijs aan minvermogenden ; secretaris van de Nederlandse Gustaaf-Adolfvereniging, afdeling Dordrecht (kerkelijke vereniging) ; voorzitter van de Hulpbank ; directielid van de Vereniging tot Landverbetering ; commissaris van de Drentse Veen- en Midden- Kanaalmaatschappij, gevestigd te Dordrecht ; bestuurslid van het Badhuis ; bestuurslid Floralia als afgevaardigde van het Departement Dordrecht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
26. Cornelis van Wageningen ; lid sinds 10-11-1864
 a) 28-02-1841, Waals Hervormd
 b) C.P.M. van Driel
 c)
 d) makelaar, assuradeur, Agent Nederlandse Handels Maatschappij.
 e)
27. Mr. Willem van der Elst ; lid sinds 02-11-1865
 a) 26-11-1839, † 05-01-1903
 b) M.A. Vriesendorp
 c)
 d) advocaat, rechter-plaatsvervanger.
 e) 1855: beëdigd korenmeter ; 1879: lid van de Raad van toezicht en discipline ; lid van het Bureau van Consultatie ; bestuurslid van het Nederlands genootschap tot zedelijke verbetering van de gevangenen ; voorzitter van de Inrichting tot het verschaffen van onderwijs aan kinderen van minvermogenden ; bestuurslid van de Commissie tot uitdeling van Rumfordsche Soep ; penningmeester Dordrechtse Muziekschool ; secretaris van de Vereniging tot bevordering van de huisvesting van de arbeidende klasse te Dordrecht ; penningmeester van de Vereniging tot bescherming van dieren voor Dordrecht en omstreken.
28. A.J.A. Vriesendorp ; lid sinds 15-11-1866
 Onbekend.
29. Adriaan Stoop ; lid sinds ?, voor 't eerst genoemd in de notulen op 30 april 1869, als absent.
 a) 11-08-1818, Nederlands Hervormd, † 24-07-1888
 b) C. Déking Dura

- c)
  - d) firma Stoop & Rens: kassier, commissionair, rentmeester, Firma Stoop & Co.: bierbrouwer en mouter.
  - e) 1855: lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken ; burgerlijk lid van de militieraad voor de Nationale Militie ; ouderling van de Nederduitsch Hervormde gemeente ; rentmeester Arent Maartenshof. 1879: ondervoorzitter van de Kerkvoogden ; bestuurslid departementale gymnastiekschool ; ondervoorzitter Kamer van Koophandel en Fabrieken ; lid van de Commissie voor de Rekening ; bestuurslid van de Vereniging tot bevordering van de huisvesting van de arbeidende klasse te Dordrecht ; bestuurslid van het Badhuis.
30. Otto Boudewijn Vriesendorp ; lid sinds 01-12-1870
- a) 1851, † 08-06-1903
31. C.J.J. Verbeek ; lid sinds 01-01-1871
- Onbekend.
32. Huibert den Bandt ; lid sinds 21-04-1871
- a) 17-06-1838, Waals Hervormd
  - b) D.C. Onderwater
  - c)
  - d) agent van de Nederlandse Bank, commissionair, assuradeur.
  - e) 1879: regent van het geneeskundig gesticht voor krankzinnigen ; ouderling van de Waalse gemeente ; secretaris-penningmeester van de Dordrechtse Rijschool ; penningmeester Nederlandse Gustaaf-Adolfvereniging, afdeling Dordrecht (kerkelijke vereniging).
33. Johannes Adrianus François ; lid sinds 21-04-1871
- a) 26-01-1847, Waals Hervormd, †29-03-1893.
  - b) A.C. Glavimans
  - c)
  - d) directeur van de gasfabriek.
  - e) 1879: lid van het bestuur van de Vereniging tot bevordering van de volksgezondheid te Dordrecht, assistent van de Generaal-Brandmeester, lid van de Schouwburg vereniging
34. David Antoine Nicolas Vriesendorp ; lid sinds ?, voor het eerst aanwezig op 21-04-1871
- a) 13-02-1838, Waals Hervormd, † 01-05-1898
  - b) M.C. Nievervaart
  - c)
  - d) makelaar in koloniale waren, reder, consulaire-gedelegeerde van Italië, firma Jacob Vriesendorp & Zonen: commissionair en boekhouder van een rederij.
  - e) 1879: ouderling van de Waalse gemeente ; lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken ; lid van de Commissie voor het Jaarverslag ; lid van de Commissie voor het examineren van varenslieden ; vertegenwoordiger Vereniging Kunstmin ; raadgevend lid van de Spaarbank.
35. Jan Pieter Bredius ; lid sinds 27-11-1872 tot najaar 1878
- a) 14-11-1811, Nederlands Hervormd, † 01-09-1878
  - b) C. van Dorsser
  - c)
  - d) procureur, beëdigd vertaler voor de Franse, Hoogduitse en Engelse talen, assuradeur, dispacheur.
  - e) 1855: secretaris van de Kamer van Koophandel en Fabrieken ; lid van de Hollandse Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, afdeling Dordrecht ; afslager van de Rhijnsche houtveilingen. 1873: lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.
36. Daniël Crena de Jongh ; lid sinds ?, voor het eerst present op de vergadering van 19-05-1873.
- a) 27-11-1846, Waals Hervormd

- b) C.E. van den Bergh
  - c)
  - d) commissionair, assuradeur.
  - e) 1879: commissaris van Toezicht over de Zakkendragers ; secretaris van de Schouwborg vereniging ; erelid van de Dordrechtse Harddraverij vereniging.
37. Dr. Herman Johannes de Graaf ; lid sinds 01-06-1874
- a) 08-07-1840, Nederlands Hervormd, † 29-01-1913
  - b) M.C. Schude van Wesdrum
  - c)
  - d) medisch chirurg en verloskundig arts.
  - e) 1879: voorzitter Algemeen Ziekenfonds ; secretaris-penningmeester Antidienstvervangings-Bond, afdeling Dordrecht ; vertegenwoordiger Vereniging Kunstmin , bestuurslid van het Badhuis.
38. Willem Herman van der Horst ; lid sinds 24-08-1874
- a) 08-09-1854, remonstrants
  - b) C.J. Bosman
  - c)
  - d) cargadoor, expeditie, gepensioneerd Adst.-Resident.
  - e)
39. Herman van der Sande ; lid sinds 25-11-1874
- a) 24-08-1850, Nederlands Hervormd
  - b)
  - c)
  - d) koopman, fabrikant.
  - e) 1879: 2^e luitenant bij de Eerste Compagnie van de Dienstdoende Schutterij ; secretaris van het Departement Dordrecht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ; vertegenwoordiger Vereniging Kunstmin ; bestuurslid van de Hulpbank.
40. Mr. J. Dutry van Hooftes ; lid sinds 04-02-1875
Onbekend.
41. C./G. Vriesendorp ; lid sinds 23-11-1877
Onbekend.
42. G.A. Huijk ; lid sinds 23-11-1877
Onbekend.
43. C.G. 't Hooft ; lid sinds 10-12-1878
Onbekend.
44. Jacob Charles Anne van der Meer van Kuffeler ; lid sinds 29-12-1878
- a) 20-04-1818, Nederlands Hervormd.
  - b) I.E.C.J.M. Weldijk †, C.G.C. Weldijk
  - c)
  - d) Ontvanger der Registratie, Zegel en Successie.
  - e) 1879: secretaris van het Dordrechts Comité Rode Kruis ; lid van het Kies-College (kerkelijk bestuur) ; bestuurslid Dordrechtse Vredevereniging ; voorzitter van de Vereniging Kunstmin ; voorzitter van de Muttupalior's Bond, afdeling Dordrecht ; voorzitter van de Vereniging ter bespreking van algemene belangen.
45. Jacob Staets Johannes Vriesendorp ; lid sinds 20-07-1879
- a) 11-03-1852, Nederlands Hervormd

- b) C.W. van der Elst
- c)
- d) commissionair, assuradeur, agent van de Nederlandse Handels Maatschappij.
- e) 1860: lid van de Gemeenteraad.

Dames leden

1. Mevrouw de Wed. Blussé ; lid sinds 31-10-1832 tot 29-10-1834
2. Mevrouw Dupper geboren Vaart ; lid sinds 07-01-1833 tot 07-02-1837
3. Juffrouw Vriesendorp ; lid sinds 1834 tot 29-10-1834
4. Mevrouw den Bandt ; lid sinds ? tot 1834
5. Mevrouw Schouten geboren van Hattem ; lid sinds 06-01-1836
6. Mevrouw Vriesendorp, geboren Wageningen ; lid sinds 06-04-1837
7. Mevrouw Haentgens Dekker, geboren A.M. Hegt ; lid sinds 14-05-1838
8. Mevrouw de Weduwe L. Roodenburg, geboren Hordijk ; lid sinds 14-01-1839
9. Mevrouw de Weduwe J. Verwey, geboren Bakker ; lid sinds 14-01-1839
10. Mevrouw Schouten, geboren Piekers ; lid sinds 21-10-1840
11. Mevrouw Sterling, geboren Hartevelt ; lid sinds 11-01-1841
12. Mevrouw de Weduwe Soek ; lid sinds 07-04-1842
13. Mevrouw G.H. de Vilerk (?), geboren van der Heer de Wijs ; lid: sinds 21-04-1844
14. Mevrouw H. Hartevelt ; lid sinds 03-04-1845
15. Mevrouw S.J. Schouten ; lid sinds 01-04-1847

Bijlage E: Vader – zoon relaties binnen *de Breeveertien*²¹⁰

- Jacob Staets Johannes Vriesendorp (11), vader van:
  - Johannes Anthonij Vriesendorp (24)
  - Corneille Vriesendorp (3 bestuur), vader van:
    - Jacob Staets Johannes Vriesendorp (45)

- Corneille Adrien Vriesendorp (1 bestuur), vader van:
  - Otto Boudewijn Vriesendorp (30)

- Herman van der Sande (3), vader van:
  - Gerardus van der Sande (18)
  - Hendrik Herman van der Sande (19)
  - Albert Jan Verbeek van der Sande (7 bestuur), vader van:
    - Herman van der Sande (39)

- Florent van Wageningen (6 bestuur), vader van:
  - Cornelis van Wageningen (26)

- mr. Abraham den Bandt (8), vader van:
  - Huibert den Bandt (32)

- S.B.A. Hoofd (4 bestuur), vader van:
  - G.H.B. 't Hooft (5 bestuur)

---

²¹⁰ Eigen onderzoek op basis van het Bevolkingsregister Dordrecht.

Bijlage F: Tijdschriften 1845 – 1846 en 1875 – 1876²¹¹

1845 – 1846

1. Vaderlandsche letteroefeningen
Of tijdschrift van kunsten en wetenschappen, waarin de boeken en schriften, die dagelijks in ons vaderland en elders uitkomen, oordeelkundig tevens en vrijmoedig verhandeld worden: benevens mengelwerk, tot fraaije letteren, kunsten en wetenschappen. (1761 – 1876)
2. Algemeene konst- en letterbode
(1788 – 1862)
3. Boekzaal der geleerde wereld of Tijdschrift voor letterkundigen
Een tijdschrift voor de protestantse kerken in het Koninkrijk der Nederlanden. (1812 – 1863)
4. Het leeskabinet
Mengelwerk tot gezellig onderhoud voor beschaafde kringen. (1834 – 1903)
5. Europa
Verzameling van uit- en inlandsche lettervruchten ter bevordering van wereldkennis en aangenaam onderhoud. (1838 – 1910)
6. De Gids
Nieuwe vaderlandsche letteroefeningen. (1837 –)
7. Wespen
Mini-informatiereeks voor de jeugd.
8. De tijd
Merkwaardigheden der letterkunde en geschiedenis van den dag voor de beschaafde wereld: met platen en portretten. (1845 – 1865)
9. Revue de Paris (alleen 1846)
Frans literair magazine. (1829 – ?)
10. Les modes Parisiennes illustrées : journal de la bonne compagnie (alleen 1846)
Frans damesmodeblad.

1875 – 1876

1. De Gids
Nieuwe vaderlandsche letteroefeningen. (1837 –)
2. Revue des Deux Mondes
Frans literair, politiek en cultureel tijdschrift, opgericht met als doel de verhouding tussen Frankrijk en de Verenigde Staten te verbeteren. (1828 –)
3. L'illustration
Geïllustreerd tijdschrift met actualiteiten op het gebied van politiek, economie, maatschappij, wetenschappen, kunsten en sporten. (1843 – 1944)
4. Wetenschappelijke bladen
Eene bloemlezing van dergelijke werken uit het buitenland voor Nederland bewerkt. Dit op het gebied van geschiedenis, maatschappelijke belangen, natuurwetenschappen en letterkunde. (1856 – 1940)
5. De Nederlandsche spectator
Tijdschrift over kunst, wetenschap en de letteren, met spotprenten en commentaren. (1856 – 1908)
6. De economist
Tijdschrift voor alle standen, tot bevordering van volkswelvaart, door verspreiding van eenvoudige beginselen van staatshuishoudkunde. (1852 –)
7. Fliegende Blätter
Geïllustreerd humoristisch tijdschrift. (1845 – 1944)

---

²¹¹ Stadsarchief Dordrecht; Archief leesgezelschap 'De Breeveertien' (395), lijsten houdende een overzicht van de aan de leden verkochte boeken en tijdschriften 1845 – 1914, inv. nr. 59 en 60 & eigen onderzoek.

8. Humoristisch Album
Weekblad aan scherts en luim gewijd. (1855 – 1916)
9. De aarde en haar volken
Geïllustreerd volksboek. (1865 – 1940)
10. Uilenspiegel
Humoristisch weekblad. (1870 – 1916)
11. Die Gartenlaube
Geïllustreerd familieweekblad. (1853 – 1937)
12. Iris (alleen 1875)
Bloemlezing uit buitenlandse tijdschriften. (1830 – 1887)
13. Vragen des tijds
Actualiteiten tijdschrift. (1875 – 1930)
14. Eigen Haard
Geïllustreerd volkstijdschrift. (1875 – 1941)
15. Album der Natuur (alleen 1876)
Een werk ter verspreiding van natuurkennis onder beschaafde lezers van allerlei stand.
(1852 – 1909)
16. Le Voleur (alleen 1876)
Gazette des journaux Français. Tijdschrift over dameskleding en mode (1829 –)

Bijlage G: Boeken 1845 – 1846 en 1875 – 1876²¹²

1845

romans

1. Le Juif Errant
Marie-Joseph Sue, pseud. van Eugène Sue
2. Mathilde, mémoires d'une jeune femme (onbekend in welke taal deze werd gelezen)
Marie-Joseph Sue, pseud. van Eugène Sue
3. De kolonel de Surville (vertaald uit het Frans)
Marie-Joseph Sue, pseud. van Eugène Sue (tevens in 1846 gelezen)
4. George (onbekend in welke taal deze werd gelezen)
Alexandre Dumas
5. Albine (onbekend in welke taal deze werd gelezen)
Alexandre Dumas
6. Une famille corse
Alexandre Dumas
7. Vingt ans après: suite des Trois Mousquetaires
Alexandre Dumas
8. Une fille du Régent
Alexandre Dumas (tevens in 1846 gelezen)
9. Hesperus oder 45 Hundsposttage. Eine Biographie. (onbekend in welke taal deze werd gelezen)
Jean Paul, pseud. van Johann Paul Friedrich Richter
10. Egidius Zebedeus Fixlein (onbekend in welke taal deze werd gelezen)
Jean Paul, pseud. van Johann Paul Friedrich Richter
11. Cecil Forster (vertaald uit het Duits)
Ida Marie Louise Sophie Friederike Gustava Hahn Hahn, Gräfin von Hahn Hahn
12. De pleegdochters (vertaald uit het Duits)
Henriëtte Hanke (tevens in 1846 gelezen)
13. In Dalarna (vertaald uit het Zweeds)
Fredrika Bremer (tevens in 1846 gelezen)
14. Een dagboek (vertaald uit het Zweeds)
Fredrika Bremer
15. Lara (vertaald uit het Engels)
George Noël Gordon Byron Baron Byron (tevens in 1846 gelezen)
16. Het kasteel van Windsor: een geschiedkundige roman (vertaald uit het Engels)
William Harrison Ainsworth
17. Arabella Stuart: roman, der Engelsche geschiedenis ontleend (vertaald uit het Engels)
George Payne Rainsford James
18. Marie Armand, of De terugtogt der Waldenzen (vertaald uit het Engels)
K. Sijbrandi
19. Kunnuk en Naja, of de Groenlanders: een verhaal (uit het Deens vertaald)
Bernard Severin Ingemann (tevens in 1846 gelezen)
20. Een Amsterdamse jongen of het buskruitverraad in 1622
Jacob van Lennep
21. Ximenes – Alba – Orsini. Drie novellen uit Spanje
Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint
22. Ida Nosten, 1672-1673; verhaal
J. van Assum

---

²¹² Stadsarchief Dordrecht; Archief leesgezelschap 'De Breeveertien' (395), lijsten houdende een overzicht van de aan de leden verkochte boeken en tijdschriften 1845 – 1914, inv. nr. 59 en 60 & eigen onderzoek.

poëzie, toneel en mengelwerk

23. Proza en Poëzij, uitgegeven ten voordele der bewoners van Twenthe
Verzameld door Boudewijn, pseud. van Jacon Leunis van der Vliet
24. Bloemlezing uit de werken van M.G. Saphir (vertaald uit het Hoogduits)
vrij bewerkt door Izaak Jacob Lion (tevens in 1846 gelezen)
25. Les burgraves (toneelstukken)
Victor Marie Hugo

geschiedkundige werken

26. Amsterdam in MDLXVI, of Geloof en berouw
C.H.J.C. van Kesteren
27. Onze voorouders in verschillende taferelen geschetst
Jacob van Lennep
28. Parijs in 1843 (vertaald uit het Duits)
Heinrich Friedrich Ludwig Rellstab
29. De Noormannen op het eiland Walcheren in den jare 874
Alex Maurits Brederoode
30. Aumerle, of Engeland onder Karel II (vertaald uit het Engels)
Emma Robinson (tevens in 1846 gelezen)
31. Napoleon in Egypte: een historisch romantisch tafereel (vertaald uit het Duits)
Ferdinand Stolle (tevens in 1846 gelezen)
32. Een keizer en zijn veldheer: tafereelen uit den dertigjarigen oorlog (vertaald uit het Duits)
Ernst Willkomm (tevens in 1846 gelezen)
33. Cesar en zijne tijdgenooten
Petrus van Limburg Brouwer (tevens in 1846 gelezen)
34. Het misdadig Engeland: geschiedkundig gedenkstuk der wanbedrijven van het Britsche
staatsbewind sedert de eerste moordtoneelen in Ierland tot aan de vergiftiging der Chinezen
(vertaald uit het Frans)
Elias Regnault, gewijzigd en aangevuld door E. van der Maaten
35. Le siège d'Orléans en 1429
Princesse de Craon

reis- en landenbeschrijvingen

36. Het Oosten en het Westen: tafereelen van den Donau, Turkije, Griekenland, Egypte,
Palestina, Syrië, de Middellandse Zee, Spanje, Portugal en het zuiden van Frankrijk. (vertaald
uit het Duits)
Carl van Hailbronner (tevens in 1846 gelezen)
37. Reizen in Engeland en Wales
J.G. Kohl (tevens in 1846 gelezen)

levensbeschrijvingen

38. Hulde aan de nagedachtenis van Mr. Anton Reinhart Falck. (vertaald uit het Frans)
A. Quetelet
39. Leven en daden van Ulrich Zwingle
?
40. Hendrik van Bronkhorst en zijne betrekkingen: schetsen uit het leven van Protestantsche
Jezuïten
C.R.P. de Vrij
41. Leven en daden van O'Connel
?
42. Het leven en de regering van Z.M. Willem I, koning der Nederlanden, groot-Hertog van
Luxemburg enz., enz., enz.
Gerrit Engelberts Gerrits (tevens in 1846 gelezen)

betogen en verhandelingen

43. Regtvaardiging (vertaald uit het Duits)
Johannes Ronge
44. Nederland, zoo als het was, is en worden zal of kan (vertaald uit het Duits)
Friedrich Wilhelm von Mauvillon (tevens in 1846 gelezen)
45. Redevoeringen
A. des Amorie van der Hoeven, hoogleraar te Amsterdam
46. De stadspredikant
De burgemeester van Mastland, pseud. van onbekende auteur
47. Gedachten van Jean Paul, met een inleiding door J.A. Weiland
Jacob Andries Weiland ; Jean Paul, pseud. van Johann Paul Friedrich Richter

religieuze werken

48. Alamontade, de galeislaaf: een boek voor onbedorven harten, die aan godsdiensttwijfel lijden.
(vertaald uit het Duits)
Johann Heinrich Daniel Zschokke (tevens in 1846 gelezen)
49. Een preek onder de regering van Lodewijk XIV
Laurence Louis Félix Bungener

almanak

50. Aurora, jaarboekje voor ... (ondertitel varieert)

1846

romans

1. Margaretha van Valois, of het Fransche hof voor en na de bloedbruiloft
Alexandre Dumas
2. Amaury (vertaald uit het Frans)
Alexandre Dumas
3. Twee avondstonden in het Hotel Rambouillet (vertaald uit het Frans)
Laurence Louis Félix Bungener
4. Mont Sorel, of De erfgename der De Veres (vertaald uit het Engels)
Anne Marsh-Caldwell
5. Olivier Cromwell (vertaald uit het Engels)
Henry William Herbert
6. Jane Bouverie (vertaald uit het Engels)
Catherine Sinclair
7. De improvisator (vertaald uit het Deens)
Hans Christian Andersen
8. Pater Gozewien en de twee huisgezinnen
Abraham Faure Beeckman
9. Verhalen
Johannes Knepelhout
10. Negen novellen (bevat: De doopzusters, Het sterven van burgemeester Hoofd, Het kanten bruidskleed, De tweelingen van Malta, Een vader, Eene moeder, Het model van Pierre Mignard, Vergelding, De man uit het bidvertrek)
Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint
11. Kunnuk en Naja, of de Groenlanders: een verhaal (uit het Deens vertaald)
Bernard Severin Ingemann (tevens in 1845 gelezen)
12. Lara (vertaald uit het Engels)
George Noël Gordon Byron Baron Byron (tevens in 1845 gelezen)
13. De pleegdochters (vertaald uit het Duits)
Henriëtte Hanke (tevens in 1845 gelezen)
14. In Dalarna (vertaald uit het Zweeds)
Fredrika Bremer (tevens in 1845 gelezen)
15. Une fille du Régent

- Alexandre Dumas (tevens in 1845 gelezen)
16. De kolonel de Surville (vertaald uit het Frans)
Marie-Joseph Sue, pseud. van Eugène Sue (tevens in 1845 gelezen)

poëzie, toneel en mengelwerk

17. Lach en luim: losse dichtstukjes
Willem Josephus van Zeggelen
18. Legendes en mengelpoëzij
Jan Jacob Lodewijk ten Kate
19. Avondstonden: verhalen, zedeschetsen en zinnebeelden
Hendrik Conscience
20. Clarisse Harlow: drame en trois actes, mêlé de chant (toneelstuk)
M.M. Dumanoir, pseud. van Philippe François Pinel, Guillard, Clairville, pseud. van Louis François Nicodaïe
21. Bloemlezing uit de werken van M.G. Saphir (vertaald uit het Hoogduits)
vrij bewerkt door Izaak Jacob Lion (tevens in 1845 gelezen)

geschiedkundige werken

22. Geschiedenis van het Nederlandsche zeezezen
Johannes Cornelis de Jonge
23. Willem de Zwijger, prins van Oranje: geschiedkundig romantisch verhaal uit den 80 jarigen oorlog (vertaald uit het Duits)
Robert Heller
24. Leycester in Nederland
Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint
25. Handboek der geschiedenis van 't vaderland
Guillaume Groen van Prinsterer
26. De Westfriezen in 1573
Wijnand Storck
27. Neêrlands heldendaden te land van de vroegste tijden af tot in onze dagen
J. Bosscha
28. De XII en XIII eeuw: tafereelen uit de tijden onzer voorouders
Johannes de Vries
29. De graaf van Sombreuil, of Frankrijk op het einde der XVIII eeuw (vertaald uit het Frans)
La Comtesse Dash, pseud. van Gabrielle Anne Cisterne de Courtiras vicomtesse de Saint Mars
30. Aumerle, of Engeland onder Karel II (vertaald uit het Engels)
Emma Robinson (tevens in 1845 gelezen)
31. Napoleon in Egypte: een historisch romantisch tafereel (vertaald uit het Duits)
Ferdinand Stolle (tevens in 1845 gelezen)
32. Een keizer en zijn veldheer: tafereelen uit den dertigjarigen oorlog (vertaald uit het Duits)
Ernst Willkomm (tevens in 1845 gelezen)
33. Cesar en zijne tijdgenooten
Petrus van Limburg Brouwer (tevens in 1845 gelezen)

reis- en landenbeschrijvingen

34. Herinneringen van mijne academiëreis in 1843
Abraham Des Amorie van der Hoeven Jr.
35. Tafereelen uit Italië (vertaald uit het Engels)
Charles Dickens
36. Togten naar Borneo, van Jacob Brooke, thans gevestigd te Sarawak; en van Britsche oorlogschepen, tot demping der zeerooverij (vertaald uit het Engels)
James Brooke

37. Het Oosten en het Westen: tafereelen van den Donau, Turkije, Griekenland, Egypte, Palestina, Syrië, de Middellandse Zee, Spanje, Portugal en het zuiden van Frankrijk. (vertaald uit het Duits)
Carl van Hailbronner (tevens in 1845 gelezen)
38. Reizen in Engeland en Wales
J.G. Kohl (tevens in 1845 gelezen)

levensbeschrijvingen

39. Rutger Jan Schimmelpenninck, en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd
Graaf Gerrit Schimmelpenninck
40. Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius
Petrus van Limburg Brouwer
41. Hendrik van Bronkhorst en zijne betrekkingen: schetsen uit het leven van Protestantse Jezuïten
C.R.P. de Vrij
42. Het leven en de regering van Z.M. Willem I, koning der Nederlanden, groot-Hertog van Luxemburg enz., enz., enz.
Gerrit Engelberts Gerrits (tevens in 1845 gelezen)

betogen en verhandelingen

43. Redevoeringen en verhandelingen
Johannes van der Hoeven
44. De vrijmetselaar: een boek voor vrije en niet vrije metselaren
J.B. Kerning
45. Nederland, zoo als het was, is en worden zal of kan (vertaald uit het Duits)
Friedrich Wilhelm von Mauvillon (tevens in 1845 gelezen)

religieuze werken

46. De gouverneur van eenen Europeeschen prins, of uitbreiding van: 'De Roomsche-Katholieke godsdienst gevaarlijk voor den staat'; een boek voor protestantsche en katholieke regeringen en onderdanen
A. Cambenek, pseud. van Abraham Faure Beeckman
47. Alamontade, de galeislaaf: een boek voor onbedorven harten, die aan godsdiensttwijfel lijden. (vertaald uit het Duits)
Johann Heinrich Daniel Zschokke (tevens in 1845 gelezen)

almanak

48. Vergeet mij niet: muzen-almanak
49. Aurora, jaarboekje voor ... (ondertitel varieert)

1875

romans

1. Wilfrid Cumbermede (vertaald uit het Engels)
George MacDonald
2. Editha: een historische roman (vertaald uit het Engels)
William Harrison Ainsworth
3. Tricotrin en zijn pleegkind (vertaald uit het Engels)
Ouida, pseud. van Maria Louise Ramé
4. Met vuur gespeeld (vertaald uit het Engels)
Rhoda Broughton
5. Valeria's ontdekking (vertaald uit het Engels)
William Wilkie Collins
6. Verschillende vertellingen (bevat: De vrouw uit den droom, De vurige draad, De levende doode, In 't ijs beklemd) (vertaald uit het Engels)
William Wilkie Collins

7. Old Kensington (vertaald uit het Engels)
Anne Isabella Thackeray Ritchie
8. Sarah Brandon, of De gauwdieven der groote wereld (vertaald uit het Frans)
Étienne-Émile Gaboriau
9. De duizend (vertaald uit het Italiaans)
Guiseppe Garibaldi
10. Europeesche mijnen en tegenmijnen (vertaald uit het Duits)
Gregor Samarow, pseud. van Johann Ferdinand Martin Oskar Meding
11. Twee keizerskronen (vertaald uit het Duits)
Gregor Samarow, pseud. van Johann Ferdinand Martin Oskar Meding
12. Treurige dagen (vertaald uit het Hongaars)
Maurus Jókai
13. Twee om een
Emma Es, pseud. van Marinus Anthonie Sipman
14. Een schoofje distels
Aart Admiraal
15. Peer Miegma's: romantisch verhaal uit het Noord-Brabantisch volksleven van vóór veertig jaren.
Wilhelmus Jacobus van Bommel van Vloten
16. Een vrouwenhater
Peter Frederik Brunings
17. Voor het oog der wereld
Henriëtte van Loo
18. De jonkvrouwe van Groenerode
Melati van Java, pseud. van Nicolina Maria Christina Sloot
19. De familie van den resident
Melati van Java, pseud. van Nicolina Maria Christina Sloot
20. Penserosa
M. van Walcheren, pseud. van Martina Geertruida Sara Hoyer- van der Feen

poëzie, toneel en mengelwerk

21. Uit het volle menschenleven: schetsen
George Philips Kits van Heijningen
22. De brouwer van Gent, of jaloezie en wraak: historisch drama in 4 bedrijven
H. Kroon Dz.

reis- en landenbeschrijving

23. Zes jaren te Tripoli in Barbarije: uit de gedenkschriften eener Nederlandsche vrouw
Marie Adrien Perk (van Mevr. Clifford Kocq van Breugel, zijn schoonmoeder)

1876

romans

1. De Italianen (vertaald uit het Engels)
Frances Minto Dickinson Elliot
2. Quetzal: een verhaal uit de verovering van Mexico (vertaald uit het Engels)
Lewis Wallace
3. De stokebrand in de familie (vertaald uit het Engels)
Flora F. Wylde
4. Phoebe, junior (vertaald uit het Engels)
Margaret Oliphant Wilson Oliphant
5. Een prinses van Thule (vertaald uit het Engels)
William Black
6. De vrouw van den goudsmid: een historische roman (vertaald uit het Engels)
William Harrison Ainsworth

7. Vrouwenliefde en vrouwenmoed (vertaald uit het Engels)
Florence Marryat
8. Een episode uit het leven te Fiddletown (vertaald uit het Engels)
Francis Bret Harte
9. Gabriël Conroy (vertaald uit het Engels)
Francis Bret Harte
10. Aspasia (vertaald uit het Duits)
Robert Hamerling, pseud. van Rupert Johann Hammerling
11. Het Kaïns-teeken (vertaald uit het Duits)
Friedrich Wilhelm Hackländer
12. De val des keizers (vertaald uit het Duits)
Gregor Samarow, pseud. Van Johann Ferdinand Martin Oskar Meding
13. Kruis en Zwaard (vertaald uit het Duits)
Gregor Samarow, pseud. van Johann Ferdinand Martin Oskar Meding
14. Toneelspelers
J.J. Cremer
15. Wat er werd van de kinderen van Bellevue
Johannes Hoek
16. Sinjeur Semeyns
Hendrik Jan Schimmel
17. Ulbo Garvema
Jan Filip Lodewijk Ernest Everard Scheidius
18. In de lente vergaard: novellen
Melati van Java, pseud. van Nicolina Maria Christina Sloot
19. Op de Beukenhorst: novelle
Herman Théodore Chappuis
20. De Oudvelders
Jacoba van Westrheene- van Heijningen

reis- en landenbeschrijving

21. La Hollande pittoresque: les frontières menacées : voyage dans les provinces de Frise, Groningen, Drenthe, Overijssel, Gueldre et Limbourg
Henry Harvard
22. Fromont & Risler: schets van Parijsche zeden (vertaald uit het Frans)
Louis Marie Alphonse Daudet

poëzie, toneel en mengelwerk

23. De kerk en het toneel
Marie Adrien Perk

Archivalia

Stadsarchief Dordrecht

Archief 395, leesgezelschap 'De breeveertien'

Inv. nr. 1, notulen van de ledenvergaderingen 31 oktober 1832 – 5 mei 1858

Inv. nr. 2, notulen van de ledenvergaderingen 4 november 1858 – 9 mei 1900

Inv. nr. 4, notulen van de vergadering van de Commissie tot regeling van de feestelijke viering van het 40-jarig bestaan, 16 augustus 1872

Inv. nr. 5, tafelnnotulen, 30 april 1835 – 16 april 1857

Inv. nr. 12, bijlagen bij de rekeningen en verantwoording 1873

Inv. nr. 59 en 60, lijsten houdende een overzicht van de aan de leden verkochte boeken en tijdschriften 1845 – 1914

Inv. nr. 63, vignet

Adresboeken voor Dordrecht (en omstreken)

Adresboek voor Dordrecht van de jaren 1855 ; 1869 ; 1865 ; 1873 ; 1879

Bevolkingsregister Dordrecht

Literatuur

- Altena, Bert en Dick van Lente, *Vrijheid en rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2003).
- Baard, Frits, en Wim van Wijk, *Het Dordt boek, 1200 – 2005* (Bussum/Dordrecht 2005).
- Baggerman, Arianne, *Een lot uit de loterij. Familiebelangen en uitgeverijpolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823* (Dordrecht 2000).
- Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, 'Otto's horloge. Verlichting, deugd en tijd in de achttiende eeuw.' in: Maria Grever en Harry Jansen ed., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001) 97-112.
- Baggerman, Arianne, 'Keuzecompetentie in tijden van schaarste en overvloed. Het debat rond jeugdliteratuur voor en na Hiëronymus van Alphen (1760-1840)', in: Gert-Jan Johannes, José de Kruif en Jeroen Salman (ed.) *Een groot verleden voor de boeg. Cultuurhistorische opstellen voor Joost Kloek* (Leiden 2004) 17-36.
- Berg, T.J. van den, 'Van Boekenverzameling tot telegrambericht': *over de ontwikkeling die de Sociëteit Het Leesmuseum (1810) doormaakte tot Handels-Sociëteit (1864-1888) en de plaats die deze instelling innam als sociëteit en als leesinrichting in het Rotterdam van de negentiende eeuw* (Utrecht 1997).
- Berg, Peter J.H. van den, *Welkom in 't leven. Een beschrijving van het geïllustreerde tijdschrift Eigen Haard 1875-1941* (Amsterdam 2003).
- Berg, W. van den, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw.' in: Idem en Peter van Zonneveld ed., *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen*. (Utrecht 1986), 12-45.
- Berg, W. van den, *Concordia. Een Veenendaals Leesgezelschap 1858 – 1943* (Veenendaal 1992).
- Bijl, Murk van der, *Leeslust baart kunde. 200 jaar leesgezelschap in Alkmaar* (Alkmaar 1993).
- Blaak, Jeroen, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004).
- Bork, G.J. van, en N. Laan, *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur* (Groningen 1986).
- Brouwer, Han, 'Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur, in het bijzonder in de achttiende eeuw.', in: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw 20*. (Amsterdam 1988), 51-120.
- Brouwer, Han, 'Over omwegen, bestedingspatronen en perspectivistische bronnen.' *De negentiende eeuw 14* (Amsterdam 1990).

- Brouwer, Han, 'De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding.' in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis 1* (Leiden 1994) 7-24.
- Dussen, Jan van der, 'De tijd in perspectief. Zoeken naar een oriëntatie in de geschiedenis.' in: Maria Grever en Harry Jansen ed., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001) 17-34.
- Duyvendak, Lizet, 'Gij zult slechts onze boeken lezen. Over lezen en levensbeschouwing.' in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis 5* (Leiden 1998), 147-156.
- Engelsing, Rolf, *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500-1800* (Stuttgart 1974).
- Grip, M. de, *Een onderzoek naar de organisatie, de sociale samenstelling van het ledenbestand en de boekaanschaf van het leesgezelschap 'Nut en Genot'te Sluis, 1861-1878* (Middelburg 1992).
- Hoftijzer, Paul, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850. Een stand van onderzoek.' in: *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 164-182.
- Jansen, Dick, 'Uitgerekend op intekening. De kwantitatieve ontwikkeling van het leesgezelschap in Nederland, 1781 – 1850.' *De negentiende eeuw* (Leiden 1990), 181-188.
- Jauss, Hans Robert, 'Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft.' in: Idem, *Literaturgeschichte als Provokation*. (Frankfurt a. M. 1970) 144-207. De oorspronkelijke versie dateert uit 1967.
- Johannes, G.J., *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770 – 1830* (Den Haag 1995).
- Keblusek, Marika, 'Haags stilleven met boeken.' in: *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 81-95.
- Kegge-Sprengers, Hetty, *Chateaubriand en rijstepap. Een onderzoek naar het leesgezelschap Legendo Discimus te 's-Hertogenbosch, 1806-1886* (Sint Michielsgestel 2000).
- Kloek, J.J., 'Van receptie-esthetica naar leescultuur – en terug?' in: *Forum der letteren 34* (Den Haag 1993) 242-254.
- Kloek, Joost, 'Synthese en slotbeschouwing.' in: *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 309-318.
- Kloek, Joost, *Een begrensd vaderland. De roman rond 1800 tussen nationaal karakter en internationale markt* (Amsterdam 1997).
- Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw* (Middelburg 1988).
- Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, 'Lezersrevolutie of literaire socialisatie?' in: J. Goedegebuure ed. *Nieuwe wegen in taal- en literatuurwetenschap. Handelingen van het eenenveertigste filologencongres* (Tilburg 1993).

- Kloek, Joost en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Kooij, Pim, en Vincent Sloebe, ed., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000).
- Koopmans, Carolien, *Dordrecht 1811-1914. Een eeuw demografische en economische geschiedenis.* (Hilversum 1992).
- Kruif, José de, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (proefschrift Universiteit van Utrecht 1999).
- Kuitert, Lisa, 'De second-hand handel. Een doorbraak op het gebied van goedkope literatuur.' *De negentiende eeuw 15* (Amsterdam 1991), 185-202.
- Lenep, J. van., *De lotgevallen van Ferdinand Huyck* (Amsterdam 1840).
- Mathijssen, Marita, *Het literaire leven in de negentiende eeuw* (Leiden 1987).
- Mathijssen, Marita, 'Literatuur als leefwijze. Vanzelfsprekendheden in de literatuur.' *De negentiende eeuw 22* (Amsterdam 1998) 36-48.
- Mathijssen, Marita, *Nederlandse literatuur in de romantiek, 1820-1880* (Nijmegen, Amsterdam 2004).
- Mathijssen, Marita, 'Amsterdam: Leliegracht 25. De Gids en het blijvend debat.', in: Jan Bank en Marita Mathijssen ed., *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006).
- Mijnhardt, W.W., *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987).
- Niet nog een boek. Gedichten over boek, bibliotheek en lezer* (Amsterdam 2001).
- Smulders, Ton, *Script. Literatuur in Noord- en Zuid-Nederland.* (Den Bosch 1987).
- Stuurman, Siep, 'Tijd en ruimte in de verlichting. De uitvinding van de filosofische geschiedenis.' in: Maria Grever en Harry Jansen ed., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden.* (Hilversum 2001), 79-96.
- Vries, Boudien de, 'De roman Lidewijde en de burgerlijke leescultuur. Lezers en leesgezelschappen in de negentiende eeuw.' *Tijdschrift voor sociale geschiedenis 25* (Hilversum 1999) 129-156.
- Vries, Boudien de, 'Dordrecht: de openbare leeszaal en bibliotheek', in: Marita Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw.* (Amsterdam 2006), 439-449.
- Woordenboek der Nederlandsche taal III ('s-Gravenhage en Leiden 1902).

<http://www.ned.univie.ac.at/CMS/Onderzoek/ZLW/Receptie/> Website van Vakgroep Nederlands te Wenen. Geraadpleegd op 03-10-2006.

<http://www.ned.univie.ac.at/CMS/Onderzoek/ZLW/Receptie/> Geraadpleegd op 03-10-2006.

www.lintjes.nl Geraadpleegd op 05-03-2007.

Pulp

De houtpulp, die zo'n kleine honderd jaar
als drager dient voor al wat wordt geschreven,
begint het met de jaren te begeven,
dus vallen alle boeken uit elkaar.

De pulproman maar ook het meesterwerk,
want als de zure tand des tijds gaat zieken
stoort hij zich niet aan oordeel of kritieken,
die knaagt aan ieder genre even sterk.

En zonder wetenschappelijke hulp
zal ook dit rijm straks eindigen als pulp.

Jan Boerstoe²¹³

---

²¹³ *Niet nog een boek*, 25.